

צה"ל: מ"צבא העם

אם נבחן את ההתפתחויות המתרחשות בצה"ל על פי הסטנדרטים שנקבעו מיד לאחר מלחמת יום־הכיפורים, נדמה כי המערכת הצבאית הישראלית נמצאת כעת על סף מהפכה. בשנים האחרונות בולטים הסימנים המעידים, כי מתחוללים שינויים רבי־משמעות במבנה הצבא בישראל ובכמה ממאפייניו.

מאז הקמתו, בשנת 1948, ניחן צבא ההגנה לישראל (צה"ל) בתכונות שהקנו לו מעמד של "צבא העם". שני משתנים משולבים תרמו לחיזוקה של תדמית זו: האחד "סביבת", והשני "אירגוני". הגורם ה"סביבתי" מתבטא בהתנסות הכמעט־שגרתית של אזרחי המדינה בעימותים צבאיים אלימים עם שכניהם הערביים, ומשתקף בדומינאנטיות של צה"ל בתודעה הציבורית. במקביל, הרכבו האנושי של הצבא בישראל – המכונה כאן הגורם ה"אירגוני" – סייע להדגשת תדמיתו כ"צבא העם". העדות העיקרית לכך היא מבנה כוח־האדם ה"תלת־קומתי" של צה"ל, בו המרכיב של חיילי קבע בשירות היה תמיד קטן יחסית למרכיב המשלב את מגוייסי החובה (נשים וגברים) ואת מערך המילואים. ממבנה זה נובע תיאורה של החברה הישראלית כולה כ"עם מגוייס" או "אומה במדים"; הכוונה לכל המשתמע ממושגים אלה: הן לגבי יחסי־הגומלין בין המערכת הצבאית לבין המגזר האזרחי בישראל, והן לגבי מיקומו של סוגיות הביטחון בסדר־היום הלאומי.¹

השורשים של דימוי צה"ל כ"צבא העם" נמצאים בתקופת מלחמת־העצמאות – ובמובנים מסויימים אף בתקופת ה"יישוב"; בשתי תקופות אלה הונחו היסודות למורשת המיליציונית, שעברה מדור לדור.² למרות השינויים הרבים, שבוצעו במערך הלוחם מאז קום המדינה, תדמית בסיסית זאת נשארה כהווייתה – ובמידה מסויימת התחזקה עוד יותר מיד לאחר מלחמת יום־הכיפורים של שנת 1973. על־אף השפעת אירוע טראומטי זה על כמה תפיסות אסטרטגיות ישראליות מסורתיות, חלו בעקבותיו תמורות מזעריות בלבד במרכיבים בסיסיים בתורת־הביטחון הלאומית.³ בין היתר, השתקף מה שמבקרים תיארו כקיעון מחשבתי במדיניות כוח־האדם של צה"ל. בסוגיה זאת, מלחמת יום־הכיפורים לא הניבה הערכה מחדשת לגבי מידת התאמת המבנה התלת־קומתי של צה"ל לצורכי השעה. אדרבא: במשך שנים אחדות לאחר מלחמה זאת נראה צה"ל כגוף שעדיין היה שבוי בקונספציה המסורתית, שדגלה בגיוס חובה המוני ובשירות מילואים כמענה חיוני (אם כי חלקי) ליחסי־כוחות דמוגרפיים

מאמר זה הופיע לראשונה במסגרת מרכז באס"א למחקרים אסטרטגיים, אוניברסיטת בראילן, רמת־גן, יולי 1994.

ז"ל לצבא מקצועי

ספיוארט א' כהן, אילן סוליון**

פרופ' למדעי המדינה, אוניברסיטת בר-אילן. תלמיד לתואר שלישי במחלקה למדעי המדינה, אוניברסיטת בר-אילן.

- * בבניית קצונה בשתי רמות: ברמת התהליך הקובע את המועמדים לקצונה, וברמת התהליך שמנסה להשאיר קבוצה איכותית מתוך קצינים צעירים מעבר לשלב המ"פ
- ** מטרת המאמר הנוכחי היא לבחון את מהותן ומשמעויותיהן של התפתחויות אלה. זו העת לשאול: מה הן סיבותיו של הניסיון לשנות את פני צה"ל? מה הן ההשפעות הצפויות מהמעבר לדפוס של צבא מקצועי?

סימפטומים של שינוי בצה"ל

א. כוח אדם

מדיניות כוח-האדם של צה"ל מאופיינת כיום בשתי תמורות עיקריות, שבראייה שטחית עלולות להיראות מנוגדות. מחד-גיסא, צה"ל עורך צימצומים ניכרים בשלושת מרכיבי כוח-האדם שלו – מילואים, חובה וקבע. מאידך-גיסא, צימצומים אלה הם בררניים ביותר, ואינם חלים במידה שווה על כל המגזרים בצבא. במקרים הנראים לו כחיוניים, צה"ל אף משקיע מאמצים ניכרים כדי להרחיב עתודות כוח-האדם מסויימות בשורותיו.

הכינוי הראוי למדיניות הנוכחית של צה"ל, בנוגע לכוח-האדם, הוא מדיניות של "צימצום בררני". מדיניות זאת הודגשה יותר מכל על-ידי "הוועדה למיצוי מיטבי של כוח-האדם בתוכנית הרב-שנתית של צה"ל", בראשות האלוף (מיל') הרצל שפיר, שהרמטכ"ל מינה בשנת 1992. עיון בד"ח הוועדה (הוגש לקראת סוף 1993), שחלקים ממנו נסקרו בהרחבה בעיתונות הישראלית, מלמד ש"ועדת שפיר" לא רק הציגה תוכנית לעתיד; למעשה, המלצותיה שיקפו וחיזקו תהליכים – הנראים לעין זה זמן רב – בכל אחד ממרכיבי כוח-האדם הצבאי בישראל: מערך המילואים, מגויסי החובה, ומשרתי הקבע.

מילואים: הבולט מבין התסמינים, בכל הקשור לשינוי

בלתי-מאוזנים (ההולכים ומחמירים) בין מדינת ישראל לבין שכנותיה. אומדן, שרווח באותם הימים, חזה שינוי לרעה ביחס המאגר הלוחם בין ישראל לבין המדינות הערביות: לא עוד יחס בשיעור 3:2 (כמו בשנת 1977), אלא יחס בשיעור 3.5:1, אשר התחזית ניבאה בשנת 1984. על סמך הערכה זאת, נקטה המערכת הצבאית בשנים 1974-1976 כמה יוזמות; המטרה להעמיק עוד יותר את חובת השירות, ובכך להגדיל את מאגר כוח-האדם בשירותיה. הבולטים בצעדים אלה: שיכנוע קצינים בכירים, שפרשו, לחזור למדים; ביטול התוכנית לקיצור תקופת גיוס החובה לשנתיים וחצי; הארכת משך שירות המילואים; עריכת בדיקה-מחדש של הפטורים משירות, שניתנו לאזרחים יהודים בשנים קודמות; הורדת דרישות הקבלה (פרופיל) ליחידות קרביות.⁴

אם נבחנו את ההתפתחויות הנוכחיות המתרחשות בצה"ל, על-פי הסטנדרטים שנקעו מיד לאחר מלחמת יום-הכיפורים, נדמה כי המערכת הצבאית בישראל נמצאת כעת על סף מהפכה. בשנים האחרונות בולטים הסימנים המעידים, כי מתחוללים שינויים רבי-משמעות במבנה הצבא בישראל ובכמה ממאפייניו. רמזים ראשונים לכך נראו עוד בתקופת כהונתו של רב-אלוף (מיל') דן שומרון (רמטכ"ל צה"ל בשנים 1987-1991), אשר הכריז על הצורך בהפיכת צה"ל ל"צבא קטן וחכם". בעידן של יורשו בתפקיד וסגנו בעבר, רב-אלוף (מיל') אהוד ברק, התבהרה התמונה עוד יותר. כבר בראשית כהונתו דיבר ברק מפורשות על מאמציו לריפורמה; יעדה של זו האחרונה היה ליצור צבא שונה, במובנים רבים, מהכוח המיליציוני שהחברה הישראלית הסתגלה אליו בעבר. כעבור כשנתיים (ב-5 באפריל 1993), הוא העניק ראיון לעיתון דבר והרחיב את הדיבור בנושא:

"אנו עוסקים בתהליך ארוך של שינוי פני הצבא, באופן שהיכולות העתידות שלנו יאפשרו לנו במקרה הצורך, ניהול קרב מודרני עם יחסי שחיקה טובים ממה שידענו בעבר... אנו עוסקים גם בהתייעלות משקית רחבה בחצר האחורית שלנו. אנו מטפלים

שירות חובה: למרות הצימצומים הנערכים בקרב חיילי המילואים, ספק אם מצבת כוח-האדם הכוללת של צה"ל אכן קטנה יותר, יחסית לעבר. אדרבא, בקרב מגזר חיילי החובה חל למעשה גידול. נמסר, ללא נתונים מפורטים, כי מחזורי הגיוס של אוגוסט 1993 ואוגוסט 1994 היו הגדולים ביותר בתולדות צה"ל; וככלל, הגידול במצבת כוח חיילי החובה בצה"ל, מאז 1993, נאמד ביותר מ-30 אחוזים וב-18 אחוזים מאז 1991. אחת הסיבות לגידול זה, היא "גל הילודה", שהתרחש בעקבות שיחרור הכוחות המגויסים ב-1974 אחרי מלחמת יום-הכיפורים; סיבה נוספת היא חצי מיליון עולים, בערך, שהגיעו ארצה מאז 1990 מאתיופיה ובעיקר מברית-המועצות לשעבר. כ-20 אחוז מעולים אלה היו גברים בגיל השירות הצבאי; הצעירים והצעירות שבתוכם מהווים היום כ-10 אחוזים מכל מחזור גיוס.

על-אף הנאמר לעיל, צה"ל אינו מממש את מלוא פוטנציאל כוח-האדם העומד לרשותו. בפועל, צה"ל קטן יותר מכפי שיכול היה להיות – וזאת כתוצאה מיישום מדיניות של צימצום בררני גם בקרב חיילי החובה. נשים – המהוות (להלכה) כמחצית ממחויבי-הגיוס בכל שנה – הן אחת הקבוצות הגדולות, שלגביהן הונהגו תבחינים בררניים מאוד. מאז 1980 הוענק פטור אוטומטי משירות לכל נערה בגיל גיוס, הטוענת שהשירות בצה"ל עומד בסתירה לאורח-חייה הדתי היהודי (עד אז היה הפטור מותנה באימות על בסיס אישי בפני בית-דין רבני). כ-30 אחוז מכל הנשים המועמדות לגיוס מנצלות עתה אפשרות זו להשתחרר משירות צבאי. בנוסף, צה"ל אינו מסתיר את רצונו בצימצומים מרחיקי-לכת נוספים באוכלוסיית הבנות המשרתות בו. בעקבות המלצת "ועדת שפיר" כבר הוחלט, שתקופת השירות של בנות תקוצר בשלושה חודשים בשנת העבודה 1994 – מ-24 ל-21 חודשים. אולם, נראה שגם צעד זה אינו מהווה סוף-פסוק: ראש חטיבת התיכנון באגף כוח-אדם בצה"ל, תא"ל ישראל איינהורן, הצהיר כי מצבת הבנות בצה"ל עדיין גבוהה ב-50 אחוז מהנדרש לצרכי הצבא.⁴ אשר לשירות של הבנים, לא בוצעו עדיין קיצוצים

המתחולל כיום במבנה הכוחות של צה"ל, הוא הצימצום בנטל שירות המילואים. הפחתת מספרם של ימי המילואים היא גם השינוי, בהרכב הצבאי, המורגש ביותר עלידי שכבות רחבות של הציבור. שירות מילואים של חודש בשנה, לפחות, היה במשך שנים רבות חובה מקובלת על רוב הגברים היהודים אזרחי ישראל מתחת לגיל 54 – ובייחוד על הנמנים עם יחידות קרביות. זאת ועוד: תקופות השירות הוארכו לעתים, מכוח צווי-חירום, כאשר התעורר הצורך להרתיע מפני איומים צבאיים גדולים על גבולותיה של ישראל – או, אם ההרתעה לא תצלח, כדי לממש את עוצמתו של צה"ל בהיקף ניכר.

כיום, השימוש בצווי-חירום לשירות מילואים נעשה נדיר – יחסית לעבר. במקביל, ניתן להבחין גם בניסיון ליישם מדיניות צה"לית מכוונת לצימצום בררני בכמות האזרחים המחוייבים בשירות מילואים. המספר הכולל של ימי שירות מילואים פעיל ירד מ-35 אלף בממוצע יומי, בתקופת מלחמת-לבנון, לכדי 22 אלף ימים ב-1986, ו-18 אלף ימים ב-1993. יתר-על-כן: שר הביטחון יצחק רבין והרמטכ"ל אהוד ברק סמכו ידם על אחת ההמלצות הבולטות של "ועדת שפיר": לקצץ את סך ימי המילואים ב-50 אחוזים לעומת אמצע שנות ה-80, ולהעמידו (למן שנת העבודה 1996) על 4-5 מיליון ימים בשנה; בנוסף, המליצה הוועדה להוריד את 'תקרת' הגיל לשירות מילואים ביחידות קרביות מ-45 ל-41.⁵

מגמה זו יוצרת חלוקה לא-שוויונית של נטל המילואים. חיילי מילואים במערך הלוחם עדיין משרתים תקופות המגיעות, במקרים יוצאי-דופן, ל-90 ימים בשנה. לפי חישוב שהתפרסם בשבועון במחנה (9 בפברואר 1994), 90 אחוזים מנטל שירות המילואים הנוכחי נופל על כתפיהם של כ-20 עד 25 אחוזים מחיילי המילואים. חוסר-שוויון זה לא נעלם מעיני הדרג הפוליטי. ביוני 1994 תמכו כמה חברים בוועדת החוץ והביטחון של הכנסת בהמלצת הרמטכ"ל, למצוא דרך לפצות חיילי מילואים, המשרתים תקופות ארוכות במיוחד במשך השנה, בתגמולים בעלי ערך כספי (למשל, עלידי מתן נקודות-זיכוי במס-הכנסה).⁶

יחידת מילואים סביב שולחן חול בתרגיל



בסדרגודל דומה. נהפוך הוא: בשלהי 1993 אישרה הממשלה את הצעת התקן לחוק שירות הביטחון; בכך עיגנה הכנסת בחוק את השירות הסדיר הנוסף (שס"ן); שנקבע לאחר מלחמת ששת הימים מכוח צו של שר הביטחון, שבזמנו האריך את שירות החובה לגברים מ-24 חודשים לשלוש שנים מלאות.⁹ אולם, למרות חקיקה זאת, גם לגבי מגזר הבנים בשרות חובה ניכרת מגמה בררנית. בנובמבר 1993 המליץ הרמטכ"ל בפני קבינט הממשלה לאמץ את המלצת "ועדת שפיר", ולקצר (החל משנת 1996) את שירותם של חיילי החובה מ-36 חודשים ל-32 חודשים. יחד עם זאת, הרמטכ"ל גם אימץ המלצה מקבילה ומרחיקת-לכת של הוועדה: קיצור שירות החובה אצל הבנים יהיה פונקציונאלי. תקופת שירות החובה תקוצר בארבעה חודשים רק לחיילים המשרתים ביחידות עורפיות, הנהנות מרווייה בכוח-האדם העומד לרשותן, ולא ביחידות קרביות.¹⁰ אמנם, המלצה אחרונה זו נדחתה עלידי חברי ועדת החוץ והביטחון של הכנסת – בנימוק שהיא תפגע בעקרון שיוויון השירות – אולם, בפועל, צה"ל כבר מקיים בררנות פונקציונאלית בהיקף מוגבל לגבי תקופות השירות הנדרשות ממועמדים וממועמדות שונים. עדות לכך היא האפשרות, הניתנת ליחידות מסוימות – בעיקר אלה המתמחות במקצועות כגון מודיעין ולוחמה אלקטרונית – לזמן מלשבים (מועמדים) ושירות ביטחון לקורסים קדם-צבאיים (קד"צים), מעשה הכרוך בהארכת שירותם לתקופות שמגיעות עד שלושה חודשים.

סטיות אלה מעקרון השיוויון בשירות משתלבות עם נכונות רבה יותר מצד צה"ל לרכך את הכלל, שלהלכה אמור היה להחיל שירות שוויוני על כל אזרח – לפחות במגזר היהודי – ללא אבחנה.¹¹ שלוש דוגמאות ממחישות את המגמה.

האחת היא השינויים שחלו לאחרונה במדיניות הגיוס לשירות בצה"ל של עולים חדשים בגילים 24-29 (גיוס המכונה "שלב ב"). בתקופות קודמות, גויסו רוב העולים במסגרת זו לשישה חודשי שירות חובה זמן קצר לאחר עלייתם ארצה; עם סיום תקופת שירות זאת, הם שולבו במערך כוחות המילואים של צה"ל. כיום, יותר ויותר עולים מקבלים דחיות שירות ארוכות (עולים שגילם גבוה מ-29 ביום הגעתם לישראל, זוכים לעתים קרובות לפטור מוחלט משירות צבאי). בנוסף, נמסר שצה"ל הכין תוכנית מקיפה לאיגיוס למילואים של רבבות עולים חדשים מחבר המדינות, שהתגייסו לשירות במתכונת "שלב ב".¹²

נהלים דומים מופעלים גם כלפי המגזר החרדי. כבר בשנת 1948 ניאות ראש-הממשלה דוד בן-גוריון, שר הביטחון הראשון של ישראל, לבקשתם של מנהיגי הציבור החרדי – והסכים לדחות את שירותם הצבאי של תלמידי ישיבות.¹³ הסדר זה, שהיה מוגבל בראשיתו למאות אחדות של צעירים, הלך והתרחב אחרי 1977, מאז החלו המפלגות החרדיות להיות שותפות קואליציוניות בממשלות בישראל. ואכן, ההסכמים הקואליציוניים, שנחתמו מאז,

מאשרים באופן פורמאלי את עקרון דחיית השירות לכל הגברים ש"תורתם אומנותם". דיווחים שמסרו מקורות צבאיים רשמיים, מעריכים שהיקפו הנוכחי של מגזר זה מגיע ל-20 אלף מועמדים-בכוח לגיוס.¹⁴ כמה מהמפלגות המיוצגות בכנסת מגנות, מטעמים אידיאולוגיים ופונקציונאליים כאחד, את איגיוסם של תלמידי הישיבות במספר כה רב; אף-על-פי-כן, אין כל ראייה המלמדת ששלטונות הצבא שוקלים להמליץ על שינוי המצב. נהפוך הוא: צה"ל עצמו נמנע לעתים קרובות ממימוש זכותו לגייס גברים חרדים אחרי סיום לימודיהם התורניים, ולו גם לשירות מילואים. הנטייה היא לשחרר אותם מן השירות, ובעצם להמיר בכך את ה"דחייה" ב"פטור" מלא. סוג שלישי של מועמדים לגיוס, שאינם מגויסים, הם צעירים שצה"ל בעצמו דוחה על בסיס אי-עמידתם בדרישות "סף הגיוס". דרישות אלה נקבעות על-פי שלושה קריטריונים: פרופיל רפואי; קב"א (האינדקסיה לאיכות); וקשיי הסתגלות למסגרת הצבאית (קה"ס).¹⁵ לאחרונה, מורגש גידול הדרגתי במספר המועמדים לגיוס, הנדחים על בסיס שני הקריטריונים האחרונים (שביחד מהווים אמת-מידה לקביעת "אי-התאמה לשירות"). מספר המועמדים לשירות, הנדחים על-ידי צה"ל, עלה מ-2.5 אחוזים מכלל חייבי הגיוס בשנת 1991 ל-3.2 אחוזים בשנת 1992.¹⁶ 12.3 אחוזים מכלל משרתי החובה משוחררים מצה"ל במהלך שירות; על פי דיווחים נוספים, שנמסרו לוועדת החוץ והביטחון של הכנסת על-ידי אלוף יורם יאיר (ראש אכ"א), במהלך 1994 קיבלו 15.3 אחוזים מכל משרתי החובה בצה"ל אישור לשיחרור מוקדם, מעל למחציתם (8.3 אחוזים) בשל "אי-התאמה וצמצום בתפקידים שונים".¹⁷

אנשי קבע: בעת סקירה על תוכנית-העבודה של צה"ל לקראת שנת 1994, האלוף עוזי דיין, ראש אגף-התכנון בצה"ל, הודיע כי הצבא מקטין את מספר משרתי הקבע באופן משמעותי. במידת האפשר, הוא מקצץ גם את מספרם של האזרחים העובדים בצה"ל.¹⁸ מגמה זו הינה המשך ישיר של המדיניות שנקטה בשנים האחרונות, בהן פעל הצבא להפחית את כמות אנשי הקבע ואזרחים עובדי-צה"ל בשורותיו.

גם כאן, יש מקום לדייק. במרכיב זה של כוח-האדם, הצימצום המתוכנן הוא בררני – ולא יתפלג על-פני כל היחידות במידה שווה. היעדים העיקריים לצימצום הם יחידות השירותים, המינהלה והיחידות העורפיות. מנגד, לא מסתמנת הקטנה – וכנראה אין כל כוונה לצמצם – במערך הלוחם, המתואר כ"בעל פריורילגיות מיוחדות בצבא".¹⁹ יש עוד כמה יחידות, אשר אין מרחפת מעליהן "חרב הקיצוצים": אלה העוסקות בלוחמה אלקטרונית, מערכות מחשב, מודיעין וכדומה. לא זו בלבד – אלא שצה"ל אף שואף לעודד חיילים ביחידות אלה, בשלבים שונים של שירותם, לחתום לשירות קבע או להמשיך בו.

בהתאם למגמה אחרונה זו, פותחו בשנים האחרונות

כמה תוכניות מיוחדות במטרה להציע (ואף להבטיח) קידום מקצועי מהיר – יותר מאשר בעבר – לחותמים לשירות קבע. "העתודה הקרבית" (לדוגמה) מאפשרת עתה למגוייסיים, הנחשבים מתאימים לקצונה, להתקדם במהירות רבה יחסית בסולם הדרגות. תוכנית אחרת (הקרויה "אופק"), מציעה למפקדי פלוגות מוכשרים, שרבים מהם עוזבים כיום את השירות בשלב זה של הקריירה הצבאית, סיכוי ל"מסלול תפקידים" בן שש שנים לקראת מינוי של מג"ד (המסלול כולל הפסקות גמישות ללימודים).²⁰ גם נגדים זוכים להתייחסות דומה. לאחרונה, הוחלט בצה"ל על הקמת מינהל נגדים, לקידום ענייניו של מגזר זה – ומוקדשת חשיבות מיוחדת לשליחת נגדים ללימודים במוסדות להשכלה גבוהה.²¹

בין המאפיינים של תוכניות אלה, בולטים הנסיונות להצמידן ל"גורמי משיכה" שהם חומריים במהותם. ביטוי אחד לכך הוא כספי – העלאה בשכר אנשי הקבע. בנוסף לכך, קיימות מגמות משלימות. החל משנת 1985, למשל, צה"ל נטל תחת חסותו פרויקטים חדשים לבניית יישובים המיועדים לאנשי שירות קבע (כדוגמת "רעות א" ו"רעות ב" שבחבל מודיעין; "נווה אפק", בתחומי ראש העין; פיתוח שכונה חדשה בעיר יבנה). בניית היישובים מתבצעת תחת ניהולו הישיר של הצבא, ותוך מתן סיוע פיננסי משמעותי למשתכנים. אולם, הטבות אלה אינן מיועדות לכלל אנשי הקבע, אלא ניתנות באופן סלקטיבי. עדיפות ניתנת למועמדים מקרב אנשי הקבע במקצועות הנחוצים לצה"ל – לוחמים, מהנדסים וכדומה. בנוסף, "תקרת הגיל" למועמדים הוגבלה ל-35, והם מחוייבים לחתום לשירות קבע נוסף בשמונה השנים הבאות.²²

מגמה דומה מאפיינת את גישתו של צה"ל ביחס ליציאת אנשי קבע ללימודים במוסדות להשכלה גבוהה. בשנים האחרונות, צה"ל מפנה משאבים רבים לתחום זה: לדברי האלוף יורם יאיר, ראש אכ"א, צה"ל אף שואף לכך שבעתיד ישמש תואר אקדמי כקריטריון לקבלת דרגת סגן אלוף.. על-פי נתונים שמסר האלוף, כבר היום יותר מ-40 אחוז מהקצינים בדרגת סגן ומעלה הם בעלי השכלה אקדמאית – לעומת 20 אחוז בלבד בשנת 1983.²³ מנקודת מבט צה"לית, לימודים אקדמאיים במהלך השירות הצבאי משיגים שני יעדים חיוניים: ראשית, הם נועדו לשפר את איכות כוח האדם בשירותיו; שנית, נעשה בהם שימוש כהטבה אשר תמורתה נדרש חייל הקבע להאריך את שירותו. תקופת הלימודים (שנתיים) מחושבת לקצין כפעילות צבאית לכל דבר, ובמהלכה הוא זכאי לשכר מלא. גם מימון שכר הלימוד מגיע ממקורות צבאיים. גם בנוגע להטבה זו צה"ל נוקט סלקטיביות רבה; קצין המעוניין לצאת ללימודים על חשבון הצבא, יורשה לעשות כך, רק אם הצבא מעוניין בהמשך שירותו.²⁴

עוד אמצעי, שמגמתו היא לעודד קציני קבע מוכשרים להישאר בשירותיו, הוא ריכוך המסורת, שחייבה עד כה את רוב הקצינים בצה"ל לפרוש לגמלאות לאחר 20 שנות שרות בלבד. המטכ"ל הנוכחי (נתונים מ-1992) מבוגר בארבע-חמש שנים, בממוצע, מן המטכ"ל שכיהן לפניו 20

שנה בלבד.²⁵ המדיניות הנוכחית הגוברת, של הנהגת "קידום אופקי" של קצינים (המשרתים עקב כך בהיקף רחב של תפקידים) עשויה להעלות עוד יותר את הגיל הממוצע של הסגל הפיקודי הבכיר. המצדדים במגמה זאת מצביעים על שלושה יתרונות ברורים. ראשית, הנכונות לאשר פרישה בגיל מבוגר יותר מאפשר לצה"ל להפיק תועלת מירבית מקצינים מוכשרים ומנוסים; הם אינם נאלצים לפרוש, בטרם מיצו את יכולתם המקצועית. שנית – המדיניות החדשה תקל על העומס התקציבי הנובע מהסכומים המופרשים כיום לתשלומי פנסיה של קצינים פורשים. שלישית, הסרת "מחסום גיל ה-40" (אף-על-פי שהיא כרוכה בהארכת פסקי-הזמן הפורמאליים בין דרגה לדרגה) תאפשר לקצינים זוטרים לתכנן בניית קריירה לטווח רחוק, ובכך תגביר את המוטיוואציה שלהם לשירות קבע.²⁶

ב. תמורות בהתנהגות ארגונית

התמורות במדיניות כוח האדם, שצוינו לעיל, אינן תהליכים אוטונומיים; הן משקפות תמורות יסודיות יותר במכלול דפוסי ההתנהגות הארגונית של צה"ל. תמורות אלה ניוזנות משלוש התפתחויות, הקשורות זו בזו בקשרי-גומלין, המתרחשות כיום במסגרת הצבאית:

1. חדירה הדרגתית של נורמה ניהולית חדשה – ניהול כללי לאיכות (T.Q.M.).
2. אימוץ אמות-מידה "תועלתניות" בקביעת היקף תרומת המערכת הצבאית למגזר האזרחי בישראל.
3. שימוש בטכניקות פעולה המקובלות במגזר האזרחי, כדי להיטיב את תנאי השירות של חיילי הקבע.

נורמה ניהולית חדשה הניב הצבאי מרבה להשתמש בכינויים, המורכבים מראשי-תיבות, לתאור מקוצר של תופעות ומערכים בכללותם. במה שנוגע לחדירתה של נורמה ניהולית חדשה לצה"ל, הכינוי הרלוואנטי הוא T.Q.M (ראשי תיבות של Total Quality Management); כפי שמעיד השם המקובל בעולם כולו מקור גישה ניהולית זאת אינו בישראל. פיתוחה הראשונה נעשה כבר בשנות ה-50 על-ידי האמריקאי ו' אדוארדס דמינג. אף-על-פי שבמקור הוצעה הגישה כאמצעי לשיפור פעילות אירגונים וחברות בארה"ב, עיקר יישומה היה ביפן. חברות שונות בארצות-הברית אימצו אותה רק בתחילת שנות ה-80. שיטת ה-T.Q.M – המתומצתת ל-14 עיקרים לפעילות הארגון – מעלה על נס את חשיבות האיכות מחד-גיסא, ורצון הלקוח מאידך-גיסא, כאמצעי ליעילות ורווחיות ארגונית לטווח הארוך.²⁷ צה"ל נמנה עם הארגונים הראשונים המנסים להחדיר כמה מעקרונות הגישה לנסיבות המיוחדות של סביבה הצבאית; בעברית, הגישה מכונה "נכ"ל" – ניהול כללי לאיכות.

כבר בשנת 1991 פעל האלוף בין (ראש אכ"א דאז) להחדרתה של תפיסת T.Q.M לצה"ל. כעבור כשנה החליט הרמטכ"ל, אהוד ברק, להרחיב את יישום התפיסה לכל המערכות הצה"ליות, ומינה את תת-אלוף עמרם

איתן (סגן ראש אג"א) כיועץ מיוחד לפרוייקט זה. עד שנת 1993, צה"ל הקציב יותר משני מיליון שקלים להפעלת מערך קורסים והדרכה בנושא בעבור קצינים בכירים וזוטרים; כמרכז הוקמו 'צוותי שיפור', שיועדו לעקוב אחר הפרוייקט בכללותו.²⁸

כתוצאה מפעילות זו, מסתמנת "מהפכה ניהולית" בצה"ל. T.Q.M. – כפי שהצבא אימץ זאת – אינה מוגבלת רק להוזלת מחירים לשיפור איכותם של המוצרים המיוצרים במסגרת צה"ל (אם כי תמורה את מורגשת היטב בנושאים כגון ייצור הטנק "מרכבה סימן 3"²⁹); משמעותי יותר – בוודאי מבחינה צבאית טהורה – הוא השימוש בגישה זאת גם כאמצעי לשיפור רמתן המבצעית של יחידות השדה, שימוש שהינו ייחודי לצה"ל.³⁰ ואמנם, כדברי הרמטכ"ל אהוד ברק, T.Q.M. הפכה 'מנוף' להעלאת איכותו של צה"ל על כל מערכותיו.

"זה שנתיים אנחנו מנסים – בצורה שיטתית והדרגתית – ליצור מהפיכת איכות שקטה בצה"ל... מכל הגישות העכשוויות לשיפור האיכות, בחרנו לבסוף T.Q.M. כגישה מובילה – בעיקר בהיבט הפילוסופי שלה, אך גם בחלק מההיבטים המעשיים... אֶתן מספר דוגמאות למעשים, היוצרים בצה"ל סביבה המדרבנת את מהפכת האיכות: יצירה, הפצה ויישום של נורמות, של מדדי פעולה ושל מדדי כשירות...; השוואת המציאות בשטח לתקן שנקבע מראש...; מתן גמישות, חופש פעולה והחלטה למפקדים עד רמת החטיבה במסגרת סל-משאבים נתון...; פיתוח תפישה "עם הפנים ללקוח"...; הכנה נכונה לבלתי-צפוי."³¹

צמצום תיפקודי: ההדגשה של רבי-אלוף ברק את "חשיבות הלקוח", כקובע את סדר-העדיפויות של צה"ל, מרמזת על התכונה השנייה של השינוי האירגוני המתרחש בצבא. תכונה זאת מוצאת את ביטוייה בנטייה הנוכחית של המערכת הצבאית לפעול – הרבה יותר מאשר בעבר – על פי שיקולים אירגוניים ותועלתניים ביחס למגזר האזרחי בחברה הישראלית.

במשך רוב שנות קיומו, צה"ל הצטיין במידה גדולה של מעורבות בפרוייקטים לאומיים בעלי אופי אזרחי מובהק – וזאת בנוסף למטלותיו הצבאיות הטהורות. התנהגות זאת, המכונה בספרות המדעית "התפשטות תיפקודית", נבעה בחלקה מכך שצה"ל היה הארגון הגדול והממושמע ביותר במדינה. אולם, תופעת ה"התפשטות התיפקודית" ניזונה גם מתפישה אידיאולוגית, ולפיה צה"ל צריך להיות יותר מאשר "ספק הביטחון" בלבד. דוד בן-גוריון – במיוחד הוא – דגל בדעה זאת, ובצורה מפורשת התייחס לצה"ל כסוכן של "בניין אומה". הוא עודד את הצבא להפגין שותפות מירבית במשימות חברתיות כגון יישוב אזורי שממה, קליטת עלייה, והענקת חינוך משלים לאוכלוסיות נזקקות. ואכן, עוד בשנותיו הראשונות של צה"ל, הוקמו בתוכו מסגרות ויחידות מיוחדות להגשמת יעדים אלה.³² המערכת המוסדית, שביטאה את ההתפשטות התיפקודית של צה"ל, עדיין לא פורקה לחלוטין; אך, בשנים האחרונות, היא הולכת ומתרוקנת מרוב תכניה המקוריים. לראייה: למרות הגידול במספר המורות-חיילות, שמפנה צה"ל כעת לקליטת העולים ממדינות חבר-העמים ומאתיופיה, השתתפותו הארגונית הכוללת במשימה זאת אינה ניתנת בכלל להשוואה לתרומתו המאסיבית לקליטת

טירונות במסדר סיום הטירונות



מפעלי האחזקה והייצור במערכת הצבאית – אבל מטעמים של הגברת התחרותיות, היא עומדת על הצורך לייעל את תפקודן באמצעות צימצום מכסות העובדים וקביעת אמות-מידה כלכליות לבחינת פעולתן השוטפת.³⁷

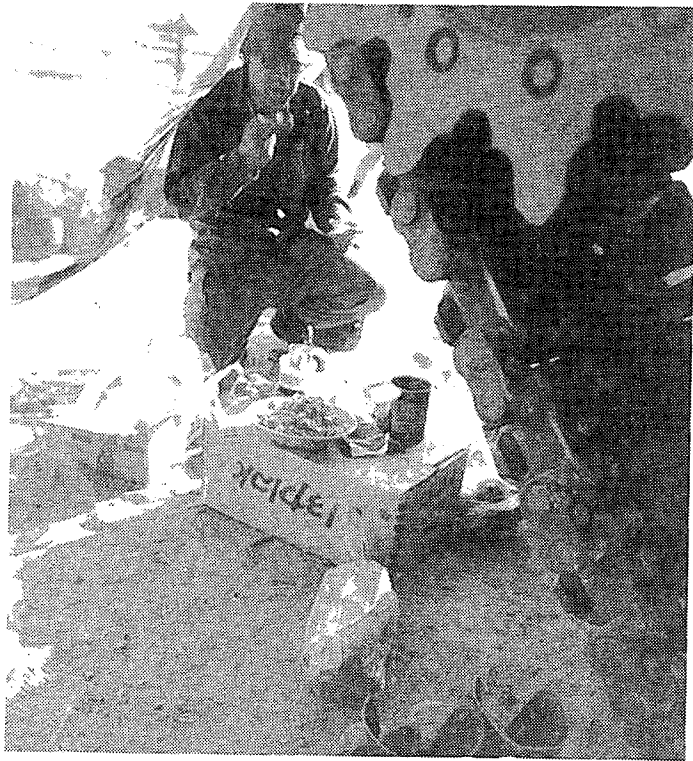
הטבות בתנאי שירות הקבע: אחד האופייניים המעניינים בתקציב הביטחון, הנוכחי, הוא החלק היחסי של המשאבים המופנים לתשלומי השכר והפנסיה של אנשי קבע. הנתונים המדויקים הם נושא למחלוקת בין צה"ל לבין פקידי משרד-האוצר; אולם, לא מוטל בספק עצם הגידול של מרכיב ספציפי זה בתקציב. לפי נתוני משרד-האוצר, היווה מרכיב זה יותר מ-50 אחוז מתקציב הביטחון בסוף 1992 (לא כולל הסיוע האמריקאי). גם אם נקבל את ההערכה הנמוכה, שצה"ל הוא המציג אותה על-פירוב, ולפייה תשלומי השכר והפנסיה מהווים לא יותר מאשר 33 אחוז מהתקציב הצבאי המקומי – עדיין מדובר בגידול ניכר מאז שנת 1980, עת השכר ופנסיה היוו כ-25 אחוז מהתקציב (במיוחד נוכח העובדה שמספר משרתי הקבע לא גדל בתקופה הנדונה, בעוד תקציב הביטחון שמר על ערכו הריאלי במונחים מוחלטים).³⁸

ניתן לייחס הרחבת "סעיף התשלומים", בתקציב הביטחון, למספר גורמים. בחלקה, משקפת הרחבה זאת את הגידול המצטבר במספר הפורשים מצה"ל – הזכאים, רובם ככולם, לפנסיה לכל החיים מרגע פרישתם; לכך משמעות רבה ביותר: מאחר שגיל הפרישה מצה"ל הוא נמוך-יחסית, ואילו שיעור הפנסיה המשולם לפורש – בהשוואה לעובדי-מדינה בדרגות מקבילות – הוא גבוה.³⁹ על פניו, משמעותי יותר לסוגיה הנדונה כאן הוא האפקט המשולב של העלאת השכר המשולם לאנשי קבע ושל הגדלת הטבות – שהם זכאים להן. גם בהקשר אחרון זה, נתונים מדויקים הם קשים להשגה.⁴⁰ אולם, אפשר להצביע על שתי התפתחויות רלוואנטיות. ראשית, צה"ל – כארגון – לוחץ על משרד-האוצר לאשר תוספות שכר משמעותיות בעבור כוח-האדם המועסק דרך קבע בשירותיו; שנית, הצבא עצמו מציע למשרתי הקבע מיגוון רחב ואטראקטיבי יותר של הטבות כלכליות מדי שנה.

מבין שני המרכיבים, קל יותר למדוד את דרישת צה"ל לתוספות שכר לחיילי הקבע; יש לכך ביטוי בתקציב הביטחון. למרות התנגדות משרד-האוצר למתן תוספות, הרמטכ"ל לא זנח את הנושא; לכל היותר, הוא הסכים, בשנת 1992, לדחות בשנה אחת את מתן תוספת השכר הייחודית (תוספת שחיקה בסך 7.5 אחוזים בפריסה לארבע שנים, המשולמת למשרתים בקבע ממקורות צה"ל, בהסכמת האוצר). בשנת 1993, ברק עמד על כיבודו של ההסכם בנוגע לתוספת השכר הייחודית, כדי שקציני צה"ל אכן יזכו לתגמול על "שעות-עבודה לא-שגרתיות" – ובכך אולי ישתכנעו שלא לפרוש משירות. מאותה סיבה דרש צה"ל כי תוספת השכר, שהובטחה לכל העובדים במגזר הציבורי, תינתן מתקציב המדינה גם לחיילי הקבע. ואכן, במחצית השנייה של שנת 1994 נחתם הסכם בין

העלייה בעשור הראשון לקיומה של המדינה. גם בתחומים אחרים קיים תהליך דומה. הנח"ל, למשל, איבד חלק גדול מיוקרתו הפנים-צה"לית; כמרכן, נעצרה התרחבותו של המרכז לקידום אוכלוסיות מיוחדות (מקא"מ) – שהתפרסם בשנות ה-80 תחת הכינוי "פרוייקט נערי רפול" – לאחרונה, קוצצו התקציבים הצבאיים המוקדשים לשתי מסגרות אלה, שירדו מגודלתן כסמלים המבטאים את מעורבות הצבא באתגרים אזרחיים ואת מחויבותו לקידום החברה. תמורות אלה אינן אקראיות. למעשה, צה"ל עובר בימים אלה שינוי כולל בגישתו לשימוש בו כאמצעי לקידום מטרות שאינן צבאיות במובן הטהור. סימנים למפנה זה ניתן למצוא במיגוון רחב של הקשרים. דוגמא אחת למגמה הנוכחית היא הסתייגותו של צה"ל מהעסקת יחידות צבאיות בעבודות חקלאיות בתקופות של "סגר" על השטחים (ניסיון, שממילא התברר כבלתי-יעיל מבחינתם של החקלאים עצמם).³³ בדומה לכך – ומאותן סיבות – לא צלחו גם הנסיונות לרתום את צה"ל למלחמה באבטלה, באמצעות העסקת מובטלים בשירותיו (במקום אנשי מילואים).³⁴ מאידך, אולם כחלק מאותה מגמה, מקפיד צה"ל לגבות תמורה כספית מאותם גופים ממלכתיים-אזרחיים הנהנים מעבודתן של חיילות בשירות חובה; הכוונה בדרך-כלל היא לאלה המועסקות כמורות-חיילות, עוזרות-אחיות בבתי-חולים ופקידות במשרד-הביטחון.³⁵

יש הטוענים, כי התנהגות מסוג זה מעידה על עלייה ברמת ה"התמקצעות" של צה"ל. מכיוון שצה"ל תיעל עצמו מאז ומתמיד להשגת סטנדרטים גבוהים ביותר של איכות צבאית, השימוש במונח "התמקצעות" – לתיאור של התמורות הנוכחיות – מטעה ואינו מדויק.³⁶ נכון יותר לומר, שצה"ל עובר כיום תהליך של "התמחות" כתוצאה מכך, הוא מתעל – במתכוון – את כישוריו ומשאביו לאותן משימות, שהן רלוואנטיות למה שאמור להיות תפקידו המנחה: שימור בטחונה של ישראל נגד הסכנות הקיימות והעתידיות-לבוא. מנקודת-מבט זו, השינוי מעמדה של "התפשטות תפקודית" לעמדה של "צימצום תפקודי" (בכל הנוגע למעורבות צה"ל בחברה) אינו מקרי – אלא משקף תמורה רחבה יותר באופיו המוסדי. תמורה זאת גם מספקת הסבר (ולו חלקי) לתופעות "חידושים" אחרים. למשל: כארגון "מתמחה" ר"משימתו יותר, צה"ל אינו חש צורך עוד להפעיל "מבצעי התרמה" כדוגמת ה"שירותים"; ואכן הרמטכ"ל ברק ביטל אותו בשנת 1993. מנגד, צה"ל אף אינו חש מחויבות להחזיק עוד בפונקציות, שניתן לבצע אותן באופן יעיל וזול יותר מחוץ למסגרתו. על רקע זה ניתן להבין את תמיכתו של צה"ל – יתכן, שהיא תוצאה של לחץ מצד משרד-הביטחון – במינוי "ועדת סדך" באמצע שנת 1993. ועדה זאת יועדה לבחון את העברת ביצוע רוב עבודות האחזקה והייצור במפעלים הצבאיים, המוערכת בכשניים-שלושה מיליון שקלים לשנה, לסקטור התעשייתי – הציבורי והפרטי. מפירסומים ראשונים של ד"ח הוועדה מסתבר, כי המלצותיה אמנם מחייבות בעיקרון את שימורם של



גורמי השינוי

אין הסבר אחד ויחיד, אשר יכול לתת מענה מספק לשינויים החלים בדפוסי ההתנהגות הארגונית ובמבנה כוח-האדם של צה"ל. התמורות הינן תולדה של נסיבות מורכבות, המשקפות שינויים בסביבה (הכלכלית, החברתית והמבצעית) שבה פועל הצבא, והמשפיעות על התנהגותו. מבין מכלול הגורמים, נראה ששלושה הם בעלי השפעה משמעותית ביותר:

1. גורמים תקציביים.
2. תמורות חברתיות.
3. שינוי במטלות המבצעיות.

גורמים תקציביים מאז אמצע שנות ה-70, תקציב הביטחון שמר על ערכו הכלכלי הריאלי במונחים מוחלטים. כלומר, כמות המקורות הכלכליים הריאליים המוקצים לביטחון לא קטנה. אולם, חלקו של נטל הביטחון על המשק – הנמדד על-פי היחס בין הצריכה הבטחונית לבין התוצר המקומי הגולמי (תמ"ג) – ירד באופן משמעותי: מ-31 אחוז באמצע שנות השבעים לכ-10 אחוז כיום. בהדרגה (למרות יוצא-מך הכלל בשנים 1984-1985, בעקבות מלחמת-לבנון), קטן גם חלקו של תקציב הביטחון בתקציב המדינה.⁴⁵ צימצום זה אינו מספק את ראשי משרד-האוצר. לטענתם, יש מקום להקטין עוד יותר את המשאבים המופנים לביטחון – ולהפנותם למימון צרכים דוחקים אחרים של המשק. פקידי האוצר אף לוחצים על צה"ל להתיעל, ואינם נמנעים ממתחת ביקורת על הרכבו של תקציב הביטחון – במיוחד בכל הקשור לחלק המוקצה ממנו לתשלומי שכר.⁴⁶

מותר להניח, שגם ללא הגידול במרכיב התשלומים

משרד-האוצר לבין צה"ל, המאשר פורמאלית את כל דרישות השכר של המערכת הצבאית.⁴¹

במקביל, צה"ל מפעיל כבר כמה שנים מדיניות שנועדה להרחיב את המיגוון ואת הכדאיות הכלכלית של ההטבות הניתנות למשרתי הקבע. אין הכוונה אך ורק להטבות בתחום הדיוור (שהוזכרו לעיל) או למספר ה"רכבים צמודים" (לטענת האוצר גדל מספרם ב-14 אחוזים, בין שנת 1982 לבין שנת 1993⁴²). די בהצצה חטופה במדור "טוב לי בקבע", המופיע באופן קבוע בביטאון **במחנה**, כדי להיווכח שההטבות מתייחסות לנושאים ו/או פריטים המוצעים, בדרך-כלל, על-ידי ועדי-העובדים לחבריהם בסקטורים אחרים. המיגוון כולל: "נופשוני העשרה"; "כיופים" במחיר מיוחד; והסדר רכישת מוצרים במחירים נמוכים מ"מחיר השוק".

אין להפריז בחשיבותן הסגולית של הטבות מסוג אלה; אך כמיכלול, הן מעידות על מגמה ברורה ומשמעותית. הן מאמתות את ההתרשמות, שצויינה לעיל, כי צה"ל נמצא בתהליך של שינוי בדפוסי ההתנהגות הארגונית. אף-על-פי שהחברה הציבורית המאגדת את משרתי הקבע והגמלאים בצה"ל – "חבר משרתי הקבע והגמלאים בע"מ" – אינה איגוד-מקצועי באופן פורמאלי (ואינה רשאית, על-פי החוק, להיות איגוד-מקצועי רשמי), הרי ניכר בפעילותה שהיא מאמצת הרבה מכללי ההתנהגות המקובלים בקרב סקטורים אחרים במשק הישראלי. התנהגות זאת תואמת גם התפתחויות מקבילות נוספות. דוגמא אחת היא הניסיון של צה"ל להגביל את רמת הפיקוח של פקידי מס-הכנסה על תשלומיו;⁴³ דוגמא אחרת היא המעבר לשבוע-עבודה מקוצר, בן חמישה ימים, ברוב היחידות העורפיות.⁴⁴

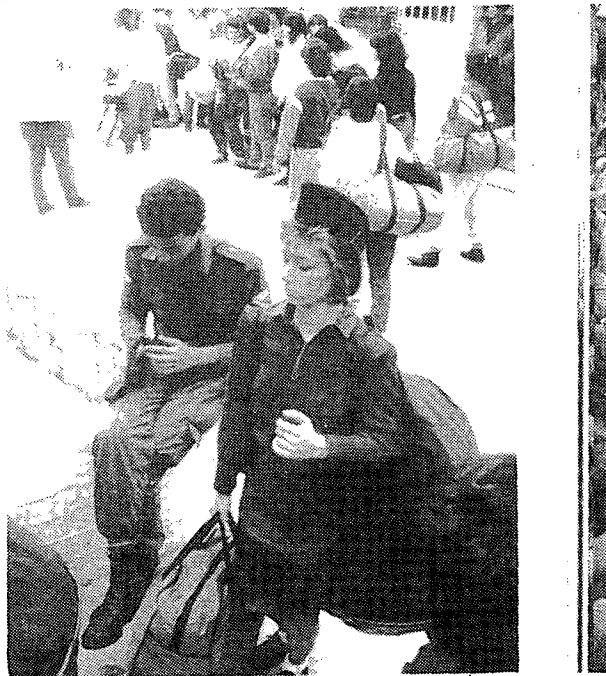
השונים לחיילי קבע, היה תקציב הביטחון נחשף לקשיים. סיבה מרכזית אחת היא הופעת דור חדש של מערכות לחימה מתקדמות בשדה־הקרב האזורי. הכוחות האמריקניים השתמשו ב"מערכות מתוחכמות" במהלך "סופת המדבר", וכך הומחש יתרון של מערכות אלה, המצטיינות בדיוק מרבי ובכושר השמדה.⁴⁷ יחד עם זאת, מלחמת־המפרץ גם הבליטה את המחיר התקציבי הגבוה הכרוך ברכישתן ובאזקתן של מערכות־נשק אלה. לפי דיווחים שונים, היתה מדינת ישראל יכולה לרכוש (למשל) בערך 60 מטוסי אף־16 ואף־18 – הנמצאים כיום בשימוש – במחיר שישולם תמורת 20 מטוסי אף־15־א, שהיא הזמינה לאחרונה בעבור חיל האוויר. טענות דומות הועלו (ואף בצורה חריפה יותר) נגד עלות ההשקעות בפיתוח טיל ה"חץ". גם אם המימון לחלק גדול מפרוייקטים אלה (ואחרים) ימצא במסגרת תקציב־הסיוע, אשר ממשלת ארצות־הברית מעניקה לישראל מידי שנה, הרי משקלו הגובר של סעיף הרכש עדיין מהווה תמריץ מרכזי בנסיגותיו של צה"ל לקצץ (ככל האפשר) בהוצאות אחרות.⁴⁸

נוסף על הנטל התקציבי הכרוך בהצטיידות החדשה, מתמודד צה"ל בהוצאות הכספיות הנובעות מהעלות הגוברת של אחזקת כוח־האדם העומד לרשותו. איש מילואים, למשל, אינו עוד מצרך "זול" – כפי שהיה בעבר. הסיבה לכך נעוצה בעיקר בשינויים, שהונהגו עוד בשנות ה־80, לגבי שיטת ההתחשבות לפיה תוגמלו כספית אנשי המילואים עקב הפסד הכנסות בשעה שהם מתייצבים לשירות. כיום, נזקפים תשלומים אלה לחובת תקציב צה"ל, ואינם מוטלים על המוסד לביטוח־לאומי כבעבר. שינוי זה הוביל ללחצים הולכים וגוברים על מפקדי היחידות, לצמצם הן את מספר אנשי המילואים הנקראים להתייצבות והן את משך שירותם הפעיל.⁴⁹ שיקולים כלכליים משפיעים גם על המגמה, להקטין ככל האפשר את כמות משרתי החובה. לדוגמא, עלות

אחזקתם נאמדה, בסוף 1992, ב־12,000 ש"ח לחייל בממוצע לשנה (אף כי השכר החודשי הממוצע הוא פחות מ־300 ש"ח לחייל).⁵⁰ שיקול כלכלי נוסף, וכנראה המשמעותי יותר, הוא הגידול במספר החיילים במגזר זה של צה"ל. כפי שצויין, מצבת חיילי החובה גדלה ביותר מ־18 אחוזים מאז 1991. על רקע זה, מובנת גישתו הכלכלית של צה"ל – שימוש במושגי עלות מול תועלת – בהתייחסותו לחיילי חובה בשורותיו. בהקשר זה, משמעותי הדבר שהפטור משירות ניתן כיום בעיקר למתגייסים שהכשרתם היא יקרה יותר ביחס לתרומתם האפשרית לצה"ל. דומה, כי שיקול זה מנחה את צה"ל גם בהחלטה על דחיית שירות או פטור מלא משירות אשר מיושמת לגבי שלוש קבוצות מרכזיות עולים חדשים (צה"ל חייב ללמד אותם עברית); חרדים⁵¹ (שתוחלת שירות המילואים שלהם קצרה יחסית); ולמחוסרי נתונים בסיסיים, לפי קריטריוני צה"ל (אותם יש צורך להביא לרמת האוריינות הנדרשת).

תמורות חברתיות קשה יותר לבחון בצורה סטטיסטית את הסיבות החברתיות לתמורות באופיו ובמבנהו של צה"ל – אך אין בכך לגרוע מחשיבותו של המשתנה החברתי להבנת השינוי, המתרחש כיום בשורות הצבא בישראל. כל הספרות המחקרית מעידה, כי האפקטיביות של "צבא העם" עומדת ביחס ישיר לקיומה של הסכמה לאומית לגבי הצורך בכוח צבאי למימוש מטרות המדינה. הדעה הרווחת היא שקיומה של הסכמה לאומית מהווה תנאי לגיבושן וללכידותן של היחידות הלוחמות. אלא, שבתנאים הנוכחיים – בהעדר קונסנזוס לגבי מדיניות הביטחון – האופי המיליציוני של הצבא, מטבעו, הופך לרועץ מבחינה מבצעית; זאת, מאחר שהוא מגביל את חופש פעילותם של הדרגים הצבאיים והמדיניים כאחד.⁵² בהיסטוריה הקצרה של מדינת ישראל, צה"ל התנסה בשני המצבים שתוארו לעיל – קונסנזוס והעדר קונסנזוס. בין שנת 1948 ושנות ה־70, סוגיות ביטחון נחשבו, לרוב,

מתגייסים בבסיס קליטה ומיון



כנושאים שאינם מתאימים לדיון ציבורי (לא כל שכן להתנצחויות פוליטיות); עניינים הקשורים לצה"ל זכו לעתים אף ליחס שגבל ב"קדושה". כיום, לעומת זאת, חילוקי-דעות סביב מדיניות הביטחון הפכו לנחלת הציבור כולו. אפילו פרטי מבצעים צבאיים נעשו נושא לעימותים ציבוריים, שהצדדים בהם נחלקים לעתים קרובות על-פי עמדות פוליטיות ומפלגתיות.⁵³

ניתן לייחס התפתחות זאת גם לכשלונות המבצעיים של צה"ל, הקשורים במלחמת יום-הכיפורים ומלחמת-לבנון (1982-1985) והאינתיפאדה. בעקבות שלוש המערכות (ואף במהלכן) התערערה האמונה העיוורת בצה"ל כגוף "כל-יכול", כפי שנראה היה לאחר נצחונותיו המזהירים במלחמת ששת-הימים. באופן כללי יותר, ניתן לייחס את השינוי בתדמיתו הציבורית של צה"ל לשני גורמים אחרים: האחד (כפי שמציינים הורוביץ וליסק) נוגע להתרחבות המחלוקת הציבורית בחברה הישראלית סביב סוגיית הביטחון, במיוחד בנוגע לעתידם של ה"שטחים".⁵⁴ האחר הוא תרומת אמצעי התקשורת המקומיים (שבשנים האחרונות ממלא נעשו הרבה יותר חודרניים ועצמאיים מאשר בעבר) להורדת צה"ל "לגובה העיניים של הציבור". כתוצאה משילובם של שני גורמים אלה, צה"ל איבד חלק גדול מחסינותו.⁵⁵ הוא עדיין זוכה למידה גדולה של שבחים והערצה ציבורית, אולם, בניגוד לעבר, צה"ל כיום נאלץ להתייצב גם מול הביקורת הקפדנית – שלרוב היא גם פומבית – של בל"צ, ועודות-חקירות ממשלתיות, מבקרת(ת)-המדינה ואפילו ועדי-הורים. טענותיהם ודיוניהם של גופים אלה אף זוכים לכיסוי נרחב באמצעי התקשורת.⁵⁶ אין עדיין שום הוכחה לכך שהביקורת הנשמעת נגד צה"ל פוגמת במוטיוואציה של הנוער המתגייס לשירות חובה. לעומת זאת, ניתן לבחון בשחיקה הדרגתית בדימויו של צה"ל כאמצעי לביטוי "הרצון הכללי" של העם כולו. נוצר, אם כן, מצב מורכב ורגיש. מחד-גיסא, צה"ל אמנם שמר על מעמדו כמוסד המנותק באופן ברור מהשסעים השונים (עדיים, דתיים, כלכליים-מעמדיים) המאפיינים את האוכלוסייה הישראלית. מאידך-גיסא, נוצר רושם שהצבא נגרר – נגד רצונו ואף בלי-ביריה – להוות חלק בשסע הפוליטי-אידיאולוגי הבולט בחברה. הרכבם המיוחד של הכוחות המזוינים בישראל תרם תרומה מיוחדת להתפתחות זאת. בהיותו צבא בעל אופי מיליציוני – הנשען על גיוס חובה וחילי מילואים – איפשר מבנהו של צה"ל למחלוקת האידיאולוגית-פוליטיות (הכוונה בעיקר לאלה הקיימות בחברה הישראלית בנושאי חוץ וביטחון) לחלחל אל תוך המערכת הצבאית, ובמיוחד למערך המילואים.

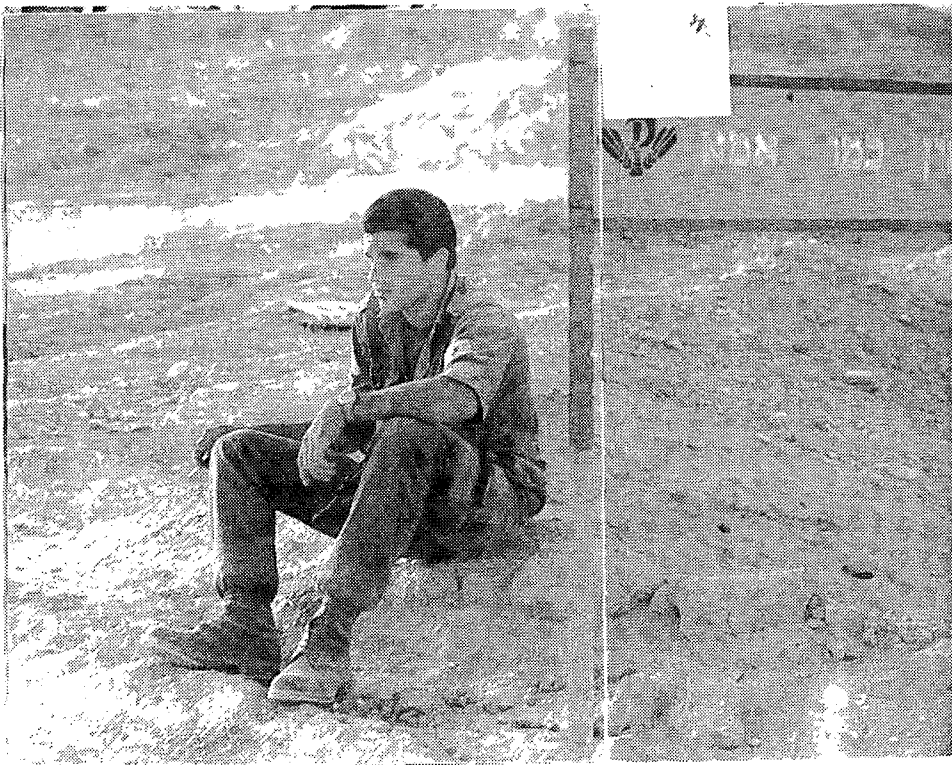
העדות המשמעותית הראשונה לחילחול מעין זה הופיעה בתקופת מלחמת-לבנון, עם ריבוי המקרים של סרבנות-לשירות מטעמי מצפון. תופעה דומה, לעתים בדמותה של "סרבנות סמויה" (בקשתו הבלתי-פורמאלית של חייל חובה או איש מילואים להמיר שירות פעיל ב"שטחים" בתפקיד אחר), חזרה והתרחשה בשלבים שונים של האינתיפאדה.⁵⁷ לאחר החתימה על "הצהרת העקרונות"

בין ישראל לבין אש"ף, בספטמבר 1993, נמשכה תופעת הסרבנות המופגנת – אלא שהיא בלטה בקרב חוגים המזוהים עם הימין-הפוליטי בישראל. פסק-הלכה מפורסם מאת שלושה מהמנהיגים הרוחניים של הצינונות הדתית (הרבנים משה-צבי נריה, אברהם שפירא ושאלו ישראל) – אשר טען לזכותם של חיילים לסרב, כאשר יקבלו פקודה לפנות יישובים יהודיים ביהודה ושומרון – העלה חששות של התפשטות אפשרית של הסרבנות, במיוחד בקרב אותו מגזר של הציבור הדתי-לאומי המזדהה עם רעיון "ארץ-ישראל השלמה". בעיקבות פסק-ההלכה, הציע ח"כ אורי אור (אלוף במילואים ויר"ד ועדת החוץ והביטחון של הכנסת) לשקול את פירוקן של פלוגות "שיבות ההסדר" בצה"ל, אשר המשרתים בהן רואים את מנסחי פסק-ההלכה בתור סמכות דתית עליונה.⁵⁸

ניתן להניח שמעברו של צה"ל לגוף הדומה יותר לצבא פרופסיונאלי (כדגם רוב צבאות ברית נאט"ו והמדינות הסקנדינאביות) יקהה מחריפותם של המתחים, שניתן לייחס להרכבו המיליציוני המסורתי. כך טוענת מרבית הספרות המחקרית: במשטר דמוקרטי-ליברלי, צבא פרופסיונאלי – הנבנה על בסיס משרתי קבע – מסוגל ביתר קלות להימנע מהתעמתויות, מהסוג שבו מתנסה צה"ל כעת ביחסיו עם מגזרים שונים בחברה הישראלית.⁵⁹ אין להסיק מכך, שהרצון לאמץ עמדה פוליטית "ישראלית" מהווה מניע עיקרי לתמורות הנוכחיות במבנה הכוחות המזוינים בישראל ובהרכבם. נכון יותר יהיה לתאר את המתרחש כ"תופעת לוואי" אפשרית. תמורות אלה גיזונות מהיחלשות המחויבות (התרבותית, האידיאולוגית והארגונית) של החברה היהודית-הישראלית, ברובה, לשמירת אופיו המיליציוני המסורתי של צה"ל. ברבמון, תמורות אלה משקפות שינויים הדרגתיים בתדמיתו של הצבא כמוקד הסולידאריות היהודית-ישראלית וכמלכד האומה.

שינוי במטלות המבצעיות: אילוצים חברתיים וכלכליים, חשובים ככל שיהיו, אינם הגורמים היחידים אשר מדרבנים את המעבר לצה"ל "חכם וקטן". תהליך זה קשור בראש-ובראשונה, במיוחד בכל הנוגע למבנה הצבא, לתמורות המתחוללות במטלות המבצעיות אשר מוטלות על כוחות הביטחון של ישראל.

כמעט מאז הקמתו, חולקו מטלותיו המבצעיות של צה"ל לשתי קאטגוריות עיקריות.⁶⁰ האחת, שפונתה ביטחון 'יסודי', התייחס להגנת המדינה מפני איום של מתקפה יששתיית מאסיבית מצד צבא או צבאות שכנים. הקאטגוריה השנייה, שפונתה ביטחון 'שוטף', התייחסה לצורך במניעת מקרי חדירה (לתוך שטח ישראל) של קבוצות מסתננים בלתי-סדירים (כדוגמת ה"פדאיון" או ארגוני חבלה אחרים) שהתכוונו לבצע פיגועים בעלי ציביון שמכונה 'רמת אינטנסיביות נמוכה'. ביחד, שני איומים אלה ריכזו את תשומת-הלב של המערכת הצבאית לנעשה בקרבת גבולות המדינה. לעומתם, נדרש צה"ל להקדיש משאבים מצומצמים-יחסית לסיכול סכנות בטחוניות שמקורן



יתמתנו בעקבות ההסכמים שנחתמו עם אש"ף, בשנים 1993-1994, באוסלו ובוואשינגטון ובקהיר. אדרבא, קיים חשש להתגברות מעשי הטרור (לפחות בטווח הקרוב) שיבצעו מתנגדים פלסטינים להסכמים אלה. יתר-על-כן: עם החלת הסדרי האוטונומיה, נוסף למשימות הביטחון ה"שוטף" מרכיב חדש – הצורך המוטל על צה"ל ועל משטרת-ישראל כאחד, למנוע עימותים בין המתיישבים היהודים ביש"ע לבין ערבים מקומיים.⁶²

לתמורות אלה, אשר חלו במטלות הצבאיות, נודעת השפעה ברורה על מבנה כוח-האדם של צה"ל. מחד-גיסא, הורדת מימדיהם של איומי הפלישה המסורתיים מקטינה את הצורך להמשיך ולהחזיק נפח גדול יחסית של יחידות מילואים וחובה בסמוך לגבולות – הן למטרות שמירה והן לפעולות התקפיות בשטח האוייב (במקרה שתיכשל ההרתעה). מאידך, הופעת הסכנות האחרות – בריחוק ובתוך הגבולות – מדגישה את הצורך לחזק ולפתח ולצייד יחידות חילופיות, המתמחות יותר במיגון האתגרים החדשים אשר צה"ל ניצב מולם. התפתחויות מסויימות כבר מעידות על מגמה זו, וראוי לפרט אותן.

בפעילותו של צה"ל נגד האינתיפאדה היו תקלות, שהבליטו את הקושי בהטלת משימות שיטור באיזורים צפופי אוכלוסייה אזרחית על חיילים (במילואים או בשירות חובה) השייכים מבחינה מקצועית לחטיבות הח"ר או השריון הרגילות. הפניית כוחות אלה למרכיב זה של ביטחון 'שוטף', במיוחד לתקופות ממושכות, לא רק שיבשה את תוכניות-האימונים של החילות; הקצאת כוח-אדם מסוג זה התבררה גם כטעות מבצעית. בעיקר, היה זה משום שהחיילים נדרשו לבצע פעולות מורכבות ובלתי-שגרתיות – שלקראתן לא הוכשרו כראוי, ולא

בזירות אחרות – בריחוק מגבולות המדינה או בתוך שטח המדינה עצמה.

במהלך השנים האחרונות, חלו שינויים מרחיקי-לכת – הן במשקלן היחסי של מטלות אלה והן בדמותן.⁶¹ הודות להסכם השלום עם מצרים (1979) ולהאצת תהליך השלום עם מדינות ערביות נוספות מאז 1991, קטנו בהדרגה ממדי האיום המסורתי על בטחונה ה"יסודי" של ישראל. במקביל, ולמרות חריפותן של כמה מתקריות-הגבול בצפון בתחילת העשור הנוכחי, חלה גם ירידה (יחסית לתקופה 1952-1982) במספר נסיונות החדירה של כנופיות מחבלים בלתי-סדירות: חופש-הפעולה של חלקן הוגבל, בעקבות הסכמה-שבשתיקה עם סוריה ועם ירדן; חלקן נבלמו באמצעות 'צבא דרום-לבנון' המאומן על-ידי ישראל, ומוצב לצד כוחות צה"ל ברצועת-הביטחון שלאורך גבול הצפון.

מנגד, שני סוגי האתגרים – אלה המבטאים את האיומים על הביטחון ה'שוטף', ואלה המבטאים את האיומים על הביטחון ה'יסודי' – לבשו תצורות אחרות. דמותה החדשה (והחריפה) של בעיית הביטחון ה'יסודי' משתקפת בהתעצמות מערך הטילים – שכולל, אולי, אף טילים בלתי-קונוונציונאליים – ברשות מדינות עויינות, כדוגמת אירן ועיראק ולוב ואלז'יר, שנחשבו בעבר כמצויות 'מעבר לאופק'. היקפו של איום זה התגלה בבירור כאשר עיראק שיגרה כ-30 טילי קרקע/קרקע לכיוון ישראל, במהלך מלחמת-המפרץ בשנת 1991. בר-בזמן, דמותה החדשה של בעיית הביטחון ה'שוטף' משתקפת בהתגברות מעשי החבלה והרצח והמרי שמבצעים הפלסטינים, אשר איפיינה את תקופת האינתיפאדה. ככל-הנראה, ממדיה של משימה זאת לא

הוכנו מבחינה פסיכולוגית.⁶⁵ ואכן, מאז 1991 נעשה מאמץ מכוון להעביר בהדרגה (וככל הניתן) את נטל ביצוע תפקידים רגישים ב"שטחים" אל כוחות משימתיים כגון: משמרה הגבול (הכפוף למשטרת ישראל), שיחידות הורחבו לאחרונה בצורה משמעותית – ויחידות ה"מסתערבים", המורכבות מצוותים מוכשרים במיוחד של חיילי חובה.⁶⁶

שינויים יותר מרחיקי-לכת הם אלה הנגזרים מהתרחבותם של האיומים המרוחקים על בטחון ישראל. צעד ארגוני אחד לקראת הטיפול באיומים אלה בוצע בינואר 1992, לאחר שהתבררה אי-התאמתו של הג"א להתמודד עם האתגרים שהציבה מתקפת טילי ה"סקאד" העיראקיים על ישראל במהלך מלחמת-המפרץ. עם תום "סופת המדבר", אימץ צה"ל המלצה – שהתקבלה עוד לפני פרוץ המלחמה – להקים תחליף צבאי ליחידות הג"א הוותיקות; עד אז הורכבו אלה, לרוב מכל הבא ליד – וכללו בעיקר אנשי מילואים הנחשבים מבוגרים מדי, או בלתי-מנוסים לתפקידים אחרים). ואכן, "פיקוד העורף" החדש זוכה לסמכויות נרחבות יותר ולכוח-אדם מקצועי יותר מאלה שקיבלו יחידות הג"א.⁶⁶ במקביל, ובצורה משמעותית עוד יותר, שוקד צה"ל על בניית מערכות נשק משלימות כמענה לאיומים מרוחקים. חלק ממאמציו (וכן חלק גדול מתקציב המדינה המיועד לצרכי מחקר ופיתוח צבאיים) מוקדש לבניית אמצעים, שמטרתם לספק "הגנה פעילה" במקרה של התקפה. גולת הכותרת של מאמצים אלה היא הטייל-נגד-טילים "חץ". ניתנת גם תשומת-לב לחיזוק מיוון רחב של מאגרי נשק ברמה איכותית דומה, המיועד להשתלב במערך ההגנה. עוד בסוף שנות השמונים ניסתה ישראל, בהצלחה, טיל ארוך-טווח ("יריחו 2") ולווין תצפית ("שביט"). לאחרונה רכש צה"ל כ-20 מטוסי אף-15 אי, שמטרתם העיקרית היא להקנות לישראל יכולת פעולה נגד יעדים מרוחקים. בכירי המערכת הפוליטית והביטחונית אף טרחו לציין בפומבי את תרומת העיסקה לחיזוק "הזרוע הארוכה" של צה"ל.⁶⁷

המשותף למערכות נשק אלה היא הסתמכותן על טכנולוגיה מתקדמת, הגורמת להשפעה מורכבת על מבנה הצבא. מחדגי-סא, מערכות-הלחימה החדשות מספקות "מכפילי כוח" שבעזרתן ניתן להקטין את מצבת היחידות הלוחמות. מאידך-גיסא, הפעלתן ואחזקתן דורשות אימונים ארוכים ורמת-מיומנות גבוהה במיוחד; בפרט ביחידות הלוגיסטיות, העשויות לגדול בעקבות שינויים אלה. עקב אורך שירות קצר יחסית, מוטלת בספק יכולתו של חלק גדול מן המערך הקיים (חיילי החובה והמילואים) לעמוד בדרישות אלה. חיל-האוויר, הנחשב מסורתית לזרוע הטכנולוגית והמקצועית ביותר בצה"ל, עמד על כך כבר לפני שנים רבות – ולכן אחוז אנשי הקבע בשירותו היה תמיד גבוה, יחסית. מגמה דומה, המסתמנת כיום גם בחילות "משימתיים" אחרים, מבהירה ומסבירה את הבררנות שנוקט צה"ל ביחסו לכוח-האדם בשרותו.⁶⁸ במטרה לטפח את דרגת המצויינות הנדרשת, משקיע הצבא מאמצים מוגברים בתיגמול המשרתים הקבועים

ביחידות המתמחות בלוחמה אלקטרונית ובהפעלת מערכות ממוחשבות. מנגד, צה"ל אינו מהסס לתמוך בקיצוץ בכוח-המילואים ובפרישה מוקדמת של אנשי קבע הנמנים עם יחידות השירותים והמינהלה. על רקע השינויים במשימותיו, מובנת גם נטייתו הארגונית של צה"ל – ההולכת וגוברת – להינתק ממשימות בעלות גוון אזרחי מובהק (כדוגמת קליטת עלייה, או חינוך), שבעבר נחשבו אופיינית לו. ככוח קטן ומתמחה יותר, חסרה לצה"ל הנכונות – ולעיתים גם היכולת – לבצע משימות שאינן צבאיות 'טהורות'.

השלכות

קשה להתאים את המקרה הישראלי למודלים, שפותחו במדעי החברה לתיאור מערכות היחסים בין המגזר הצבאי והמגזר האזרחי. אמנם צה"ל תמיד שמר אמונים לעקרונ הליבראלי, של הכפפת הכוחות המזויינים לסמכות הדרג הפוליטי האזרחי – ומעולם לא איים לסכן את אופיו הדמוקרטי של המשטר. אולם, יחד עם זאת, ההיסטוריה של מדינת ישראל רצופה דוגמאות חוזרות ונשנות של מעורבות רבה מצד הצמרת הבכירה של צה"ל בתהליך קבלת-ההחלטות בענייני חוץ וביטחון,⁶⁹ שבהם השתדלו לעיתים קרובות להשפיע גם על דעת הקהל. לאלה יש להוסיף (כמובן) את ההשפעה הרבה והמתמדת שרכשה המערכת הצבאית על מבנה משק המדינה, הן כתוצאה מכמות המגוייסיים בצה"ל והן כתוצאה מגודלו של תקציב הביטחון.

למרות תופעות אלה, אין ישראל מהווה דגם של "מדינת קסרקטיין"; רק לעתים נדירות בלבד תיארו אותה במונחים המשווים אותה לחברה "מיליטאריסטית".⁷⁰ לרוב, יחסי-הגומלין בין המגזר האזרחי והמגזר הצבאי בישראל מוגדרים כ"שותפות" – הניזונה משני גורמים בולטים. האחד הוא הדומינאנטיות של שיקולי ביטחון בתרבות הפוליטית הישראלית; השני הוא הציביון המיליציוני של צה"ל, אשר מתוקף מבנהו גורם לטישטוש התחומים הפורמאליים בין-המערכת הצבאית לבין המערכת האזרחית.⁷¹

כפי שציין פרופ' מ' ליסק, בכמה הזדמנויות, השותפות הצבאית-אזרחית בישראל הולידה מצב פארדוקסלי במקצת.⁷² מחד-גיסא, היא מיתנה – ואולי אף מנעה – את נטייתו ה"טבעית" של הממסד הצבאי לפתח ולטפח ערכים ונורמות התנהגות ייחודיות, אשר יכלו לגרום לכך שצה"ל יהפוך לגוף מובחן ומופרד מהחברה הישראלית בכללותה. מאידך-גיסא, שותפות זאת תרמה להחדרת איפיונים מסויימים, הנחשבים ל"צבאיים", לתוך המרקם החברתי של הגבולות (האמורים להפריד בין המערכת הצבאית והמערכת האזרחית) נעשו – בלשון הספרות המדעית – "חדירים", אם לא "מקוטעים" או נזילים לגמרי. במלים אחרות: שתי המערכות נתונות להשפעות הדדיות, ובמידה גדולה ניזונות זו מזו. עדות לכך הוא מספר (ומיגוון) הערוצים שבאמצעותם משתלבים אנשי צבא – בשירות פעיל ובדימוס – בתחומים אזרחיים

הגדולה, יחסית, של עולים מעל גיל 24; כיום אין הם מגויסים לצה"ל, ולפיכך אין הם נוטלים חלק בחוויה המעצבת יותר מכל את הזהות הישראלית. מגזר אחר מורכב ממספרם ההולך וגדל של ילידי הארץ המקבלים פטור משירות בצבא עקב חוסר התאמה. התוצאה הצפויה מכך: ככל שקבוצה זאת תלך ותגדל (בין היתר, כתוצאה מאימוץ שיטות גיוס בררניות יותר על ידי צה"ל עצמו), כך יישלל בהדרגה מהשירות בצבא לפחות חלק מההילה שאפפה אותו עד כה. אין ספק ששירות צבאי מכוונו ומשך להיות נכס חברתי, אבל ייתכן שהוא לא יהיה עוד תנאי בליעבור להערכה מצד אנשי חוגו של היחיד. בה במידה, אפשר שאישירות בצבא – המשמש עדיין מכשול להתקדמות בתחומי חיים רבים – לא יהיה מלווה עוד אוטומאטית בהשכלות שליליות. סימן לכך ניתן למצוא בהחלטה אחרונה של נציב שירות-המדינה, האוסרת על שימוש בפרופיל הצבאי כקריטריון לקבלת העובדים לשירות המדינה.⁷⁹

אין להגזים בהערכה, ולפיה תחול ירידה (בקרוב) במעמדו של השירות בצבא כטקס מעבר והתבגרות. סקרי דעת-הקהל מלמדים כי בקרב רובם המכריע של הצעירים היהודים ילידי הארץ (שכ-90 אחוז מהם מתגייסים לצבא), שירות החובה בצה"ל הוא עדיין עתיד קוסם המהווה אתגר. רבים מהם נרשמים לפני הגיוס לקורסים פרטיים, המתיימרים להכין אותם פיזית ומנטלית לשירות הצבאי. יתרה-על-כן, שיעור המתנדבים לכל מקום פנוי ביחידות הקרביות היוקרתיות ביותר הוא עדיין 10 לאחד.⁸⁰ עם זאת, בקרב מגזרים מסוימים בחברה הישראלית ניתן להבחין גם במגמות סותרות. למשל, כיום מצליחים רבים מכוכבי הפופ לזכות בפופולאריות מבלי להסתיר כלל את העובדה שהצליחו לחמוק משירות צבאי, כולו או חלקו. בדומה לכך, מספר גדול של צעירים בגיל גיוס כבר אינם מתביישים להודות שזכו בשיחרור מוקדם מסיבות נפשיות או אחרות.⁸¹ דומה שהקלות היחסית המאפיינת את החלטת צה"ל לתת פטור-משירות למחוייבי-גיוס, ולשחרר חיילי חובה "בלתי מתאימים" במהלך שירותם, תחזק מגמות אלה.

מאפיינים "תעסוקתיים" בצה"ל – במשך שנים רבות, המחקר המדעי על-אודות נושאים אסטרטגיים התמקד בסוגיות מבצעיות ו/או טכנולוגיות. למעט מקרים בודדים, לא היתה התייחסות מפורשת לפן הסוציולוגי המתחייב מהיותו של הצבא מוסד חברתי, ולא רק גוף לוחם. לאחרונה, נוטים חוקרים לאמץ פרספקטיבה חילופית. גישתם מדגישה את העובדה שבצבאות אינם אירגונים מכאניסטיים ואי-פרסונאליים, המגיבים באופן אוטומטי-כמעט לפקודות מפקדיהם הישירים ולרצונות הדרגים ההכריזים במערכת הצבאית והפוליטית. בעת מלחמה, כמו בעת רגיעה, התנהגותם של החיילים משקפת את ערכי החברה שבה צמחו ואת שאיפותיהם האישיות.⁸² על רקע זה, צמחה אסכולה חדשה של מה שמכונה "סוציולוגיה צבאית" עיקר עניינה הוא בחקר יחסי-הגומלין

מובהקים. במישור הפוליטי נוהגות שתי המפלגות הגדולות לטפח יחסים קרובים עם קצינים בכירים, עוד בטרם פרישתם מצה"ל.⁷³ במישור המינהלי, קצינים בכירים (שפרשו משירות) מצליחים לבצע "מעבר אופקי" לעמדות בכירות בשירות הציבורי או העסקי בצורה קלה יחסית.⁷⁴ גם במישור הכלכלי, תמיד היתה קיימת זיקה בין המערכת הצבאית לבין "מוקדי כוח" בסקטור התעשייתי.⁷⁵ התמורות לקראת "צבא קטן וחכם" ישפיעו רק במידה מעטה, כנראה, על מגעים מסוג זה. אולם, אין פירוש הדבר כי תמורות אלה נעדרות כל משמעות לגבי עתיד המרקם החברתי הישראלי בכללותו. יתרה-על-כן: במקרים מסוימים קיים – דווקא בתמורות אלה – פוטנציאל אשר יכול להשפיע באופן בסיסי על כמה מן הגורמים שיצרו את ה"שותפות" הצבאית-אזרחית בישראל, ותרמו לגיבושה. שתי השלכות אפשריות דורשות תשומת-לב מיוחדת. האחת קשורה לערך, אשר אזרחים – כפרטים – עשויים לייחס לשירות הצבא כמרכיב בקביעת זהותם הלאומית; השנייה, נוגעת ליחס של חיילים בשירות קבע למקצועם.

שירות צבאי כטקס מעבר – מקובל לתאר את השירות בצה"ל כטקס מעבר והתבגרות, שהוא חיוני בעבור הפרט לקראת השגת כל המאפיינים של אזרחות ישראלית מלאה.⁷⁶ החוויה הצבאית היתה מרכזית ומשמעותית עד כדי כך, שהאבחנה בין אזרחים ששירתו בצה"ל לבין אלה שלא שירתו בו הפכה לקו תיחום חברתי עיקרי בקרב האוכלוסייה היהודית. המשרתים בצבא – בחובה, במילואים ובקבע – נהנו מסממנים של הערכה ויקרה חברתית. לעומתם, אזרחים יהודים, שלא הצליחו להפגין את שירותם הצבאי (או להוכיח שפוטרו משירות בשל מגבלות פיזיות), נדחקו לעתים קרובות לשוליים. במשך זמן רב הם היו נתונים למגבלות שהיו לא רק חברתיות במהותן, אלא גם פורמאליות: זכאות להטבות שונות במסגרת הביטוח הלאומי, קבלת משכנתאות; אפשרות לקבל משרה במגזר הציבורי ועוד.⁷⁷

ככל שהדברים נוגעים לאוכלוסייה החרדית, כבר אבד הכלח על נורמות מעין אלה. חרף מספרם ההולך וגדל של מי שאינם מתגייסים מקרב אוכלוסייה זו, הצליחה הקהילה החרדית לזכות בעוצמה פוליטית ובהשפעה ציבורית ניכרת. מאז 1977, מפלגות פוליטיות המייצגות את האינטרסים החרדיים הפכו למרכיב חיוני ומכריע בכל ממשלת קואליציה; ולא במקרה גדל במידה ניכרת הנתח הכולל של המענקים הממשלתיים, למטרות חינוך וצדקה, הזורמים למגזר החרדי. עוצמתם של מגזר זה ומייצגיו ניכרת גם ביכולתו להשפיע על מערכת יחסיו עם הצבא. חוק שנתקבל בשנת 1980 מעניק לחרדים, שקיבלו פטור משירות צבאי, את אותן הטבות שהעניק עד אז הביטוח-הלאומי לחיילים משוחררים בלבד.⁷⁸

העובדה, שהמערכת הצבאית תאמץ שיטת גיוס בררנית (אפילו לא באופן פורמאלי), תאלץ הפעלת סידורים דומים גם לגבי מגזרים אחרים. האחד הוא הקהילה

כ"מקום עבודה" – והשירות בו נתפס, בעיקר, כ"משלח יד". כתוצאה מכך, צבא מסוג זה אינו מסוגל לדרוש מהמועסקים בשורותיו את אותה מידה של מחויבות – והוא צריך להסתגל לנורמות אחרות של התנהגות, במידת האפשר. מעל לכל, הוא ידרש לספק לאנשי הקבע תגמולים כספיים העומדים במבחן המשכורות המשולמות בשוק האזרחי. משמעות מיוחדת נודעת לגורם אחרון זה בצבאות מתקדמים; באלה, רובו של כוח האדם בפרופסיה הצבאית אינו נדרש להשתתף בלחימה בשדה הקרב – אלא מועסק באגפים עורפיים ולוגיסטיים הכוללים טכנאים, אנשי תחזוקה, פקידים, אנשי מחשב, רופאים, עורכי דין וכדומה. למעשה, חיילים אלה אינם "אנשי צבא מיקצועיים" (Military professionals) אלא "בעלי מקצוע המועסקים על ידי הצבא" (professionals in the military); הם מבצעים פעולות דומות – ולעתים אף זהות – לעמיתיהם במגזר האזרחי.⁸ בעלי מקצועות אלה ימשיכו לראות את הצבא כמקום עבודתם, כל עוד יתמלאו שני תנאים: האחד, שמשכורותיהם תהינה מקבילות לאלה הנהוגות באירגונים ובמסגרות אחרים; והשני, שתנתן להם האפשרות לקידום על-פי הסטאנדרטים המקובלים במקצוע הספציפי שהם עוסקים בו.

במחקר שנערך לקראת סוף שנות ה-80, בחן ד"ר ראובן גל את התאמתו של מודל "I/O" לצה"ל. מסקנתו היתה, כי חיילי הקבע בישראל עדיין מאופיינים בגישה "מוסדית" לשירות. אולם בהדרגה הם הופכים, על-פי הגדרתו, ל"מקצוענים פרמאטיים".⁹ התמורות שהתרחשו בצה"ל מאז פירסם גל את מחקרו (וחלקן תוארו במאמר הנוכחי) מעידות כי המעבר של צה"ל לדפוס "תעסוקתי" נעשה עתה מובהק יותר. ככל שתהליך השלום יתקדם בקצבו הנוכחי, תואץ תמורה זאת. תורגש הרחבה נוספת בפער הכמותי, הקיים בין כוח האדם במערך הלוגיסטי של צה"ל לבין מספר החיילים במערך הלוחם. בדומה לכך,

בין מגזרים צבאיים לגין מגזרים אזרחיים – וכן בלימוד ההשלכות שנובעות, שינויים אירגוניים במבנה הכוחות המזוינים, על גישות החיילים לשירות הצבאי. מבין מסקנותיה של גישה סוציולוגית זאת, חשובה לענייננו ההשערה כי ניתן להבחין בין שני סוגים של ארגונים צבאיים:¹⁰ האחד מוסדי (institutional) והשני תעסוקתי (occupational).

מובן מאליו כי טיפולוגיה מעין זאת מציגה אבות-טיפוס קיצוניים, שאינם בהכרח תיאור של צבאות קיימים כלשהם. מטרת האבחנה מוסדי/תעסוקתי – "institution/occupation" (מודל ה"1/O", כפי שהוא מכונה בקיצור) – היא להציג רצף של אפשרויות, ולשמש כמדד לאיבחון נטיותיהם של צבאות הנמצאים במצב ביניים. מנקודת-מבט זאת, ההבדלים בין צבא "מוסדי" לבין צבא "תעסוקתי" הם מאלפים במיוחד. ייתכן שהם גם מספקים אמות-מידה לבדיקת הכיוון, אשר צה"ל פונה אליו היום.

בצבא מוסדי, השירות נתפש ומוצג – בראש ובראשונה – כ"שליחות". תדמית זאת מהווה תמריץ רב-משקל לגבי אותם גברים (וגם נשים) אשר החליטו על קריירה צבאית כדרך-חיים. בתחושת שליחות זאת יש גם הסבר לכוננותם להקריב את הקורבנות, שהמערכת הצבאית דורשת מהם דרך קבע (שעות-עבודה בלתי-שיגרתיות, חוק ומשמעת צבאיים נוקשים ומיוחדים, חוסר אפשרות מעשית לשבות – ומעל לכל, הסכנה הממשית לקיומם הפיזי הנובעת מעצם הפעילות של הכוח הלוחם). בצבא "מוסדי", התגמול הפינאנסי הישיר – השכר – אינו מהווה, ואינו אמור להוות, פיצוי להקרבה עצמית. במקום זאת, החייל ער לכך שרוב התגמולים שיקבל תמורת השירות יהיו מסוג אחר: תחושת הגשמה וסיפוק עצמאיים, יוקרה בעיני ה"אחים לנשק" והוקרה חברתית.

בניגוד לכך, צבא בעל מאפיינים תעסוקתיים נבחן



7. מעריב, 11 באוגוסט 29 בנובמבר 1993.
8. דיווח במעריב, 9 בפברואר 1994.
9. הארץ, 27 בדצמבר 1993.
10. מתוך דברי האלוף (מיל') הרצל שפיר, בפני ועדת החוץ והביטחון. ר': הארץ, 6 בינואר 1994.
11. למעשה, כלל זה מעולם לא היה נוקשה לחלוטין. ר': Baruch Kimmerling, "Determination of the Boundries and Frameworks of Conscription: Two Dimensions of Civil-Military Relations in Israel," *Studies in Comparative International Development* (Spring 1979) (14, עמ' 22-40).
12. דובר צה"ל; הארץ, 3 בפברואר 1993. השווה: Victor Azarya and Baruch Kimmerling, "New Immigrants in the Israeli Armed Forces," (*Armed Forces and Society* 6/3 1980), עמ' 255-482. ראה גם תלונותיו של אלוף (מיל') מ. נתיב, מנהל הסוכנות, כפי שדווחו בהארץ, 7 במאי 1993.
13. מנחם פרידמן, "אלה תולדות ה'סטאטוס'קוו': דת ומדינה בישראל", בתוך: המעבר מיישוב למדינה, 1947-1949: המשך ושינוי (חיפה: הוצאת אוניברסיטת חיפה, 1990), עמ' 4-62.
14. סקירה חודשית, 19 בנובמבר 1989.
15. לנהלי המיון וקביעת קב"א בצה"ל, ראה: Reuven Gal *A Portrait of the Israeli Soldier* (New York: Greenwood Press 1986), pp. 76-8.
16. דר"ח מבקרה המדינה 43 (ירושלים, מאי 1993), עמ' 834-843.
17. מעריב, 23 באפריל 1992; וכן: "כספי", מצבא העם לצבא עלית, על המשמר, 7 באפריל 1993.
18. הארץ, 24 בינואר 13 ביוני 1994.
19. דברי תא"ל יהודה, ראש חטיבת כוח אדם במפ"ש, בתוך: במחנה, 11 במאי 1994.
20. במחנה, 11 בנובמבר 16 בדצמבר 1992.
21. במחנה, 6 בינואר 1993.
22. במחנה, 30 בדצמבר 1992.
23. דבר, 30 בדצמבר 1992.
24. במחנה, 24 במארס 1993. בהרחבה, ר' Yoav Enoch & Efraim Yogev: "Military University Encounters and the Education Plans of Israeli Officers", *Armed Forces & Society*, 15/3 (1988), pp. 449-62.
25. הארץ, 15 בנובמבר 1992; השווה: Gal הערה 15 לעיל.
26. לדיון על גיל הפרישה בצה"ל, ראה, כ' בן-ארי, "נעורי הנצח של צה"ל עולים לנו ביוקר", מעריב, 27 בספטמבר 1992; ר' גורן (לשעבר ראש אכ"א), "אנשים טובים באמצע הדרך", מעריב, 18 באוקטובר 1992.
27. להצגת התפתחות הגישה ועקרונותיה, ראה: ג'ון בנק, T.Q.M.: השיטה וישומה (תל-אביב, 1993).
28. יואב כספי, "מהפכה בשלוש אותיות", על-המשמר, 23 בפברואר 1993.
29. "מעל למצופה", טלגרף, 30 ביולי 1993.
30. ר' ראיון עם אל"מ שאול, "המח"ט החדש של החטיבה בעזה", במחנה, 2 ביוני 1993; וכן גלובס, 13 בינואר 1993.
31. ראיון עם הרמטכ"ל אהוד ברק, ידיעות אחרונות, 23 במארס 1993.
32. סטיוארט כהן, "צה"ל והחברה הישראלית: לקראת צימצום תפקודיו של הצבא?", בתוך: ישראל לקראת שנת ה-2000: מאמרים לזכרו של ד' הודוביץ (בדפוס: האוני' העברית, ירושלים).
33. כפי שהודה הרמטכ"ל בראיונות: הצופה, 5 באפריל 1993 והארץ, 8 באפריל 1993.
34. לסקירה של נסיונות אלה, מאז 1986, ראה: ר' סער, "1.48 מובטלים במקום מילואימניק אחד", הארץ, 31 במארס 1993. על כשלונו של פרויקט מסוג זה: הארץ, 9 במאי 1993 ובמחנה, 30 ביוני 1993.
35. הרחבות נוספות של ההסדר, מרגע יישומו, יביאו לחיסכון של מיליוני דולרים בתקציב השנתי של צה"ל. הארץ, 23 בפברואר 1993.

יעלה גם הגיל הממוצע של הקצונה הבכירה (אשר, כפי שציינו, כבר עתה הוא גבוה בארבע-חמש שנים מהממוצע לפני כשני עשורים). חשוב יותר הוא הגידול הצפוי בתגמולים הכספיים לסגל הקצונה בכללותה, אשר יעשה את השירות בצה"ל לקריירה נחשקת מבחינה כלכלית – ולא יהיה רק ביטוי להגשמה לאומית.

סיכום

מעמדו האיתן של צה"ל, כמוסד מרכזי בחברה הישראלית, לא יתערער נוכח היותו צבא "פרופסיונאלי" יותר. ואף על-פי-כן: בעקבות המעבר מהדפוס המסורתי של "צבא עם", יתרחשו שינויים רבים – חלקם אף מהפכניים – בהתנהגותו ובתדמיתו. בהשוואה למצב אשר שרר עד אמצע שנות ה-80, צה"ל יצמצם את מידת מעורבותו בפרוייקטים לאומיים בעלי אופי אזרחי. במקום לתת ביטוי לה'התפשטותו התיפקודית' בתחומים רבים בחברה הישראלית, ידגיש הצבא את תפקידו המקצועי כ'ספק ביטחון' ואת חובתו להתמקד – כמעט באופן בלעדי – בהכנת עצמו לאתגרים הטכנולוגיים הצפויים ב'שדה-הקרב העתידי'. על-פי אותה מגמה, ימשיך צה"ל באמצעו להינתק מן הייעוד שהוקנה לו בעבר כ'כור היתוך חברתי'. אי-לכך יתחזקו שני תהליכים, הקיימים כבר היום; תונהג שיטת גיוס בררנית יותר בקרב נערים ונערות בני 18 – ובמקביל, ישקיע צה"ל מאמצים ואמצעים רבים בשיכנוע כוח-אדם רצוי, העשוי לתרום תרומה ישירה למשימותיו המבצעיות, להצטרף לשורותיו ולהישאר בהן. לתמורות הללו תהינה השלכות מרחיקות-לכת על יחסי צבא-חברה בישראל. לא נותר אלא לחכות ולראות, כיצד תגיב החברה הישראלית לאתגרים הנובעים מתמורות אלה.

הערות

1. לפירושו של המושג "צבא עם", ולייחוסו לצה"ל, ר': Eliot A. Cohen, *Citizens and Soldiers: The Dilemmas of Military Service* (Ithaca: Cornell U.P., 1985), pp. 70-76.
2. Edward Luttwak & D. Horowitz, *The Israeli Army* (New York: Harper & Row, 1975).
3. אפרים ענבר, "החשיבה האסטרטגית של ישראל אחרי 1973", בתוך: מלחמות והסדרים (עורך, ב' נויברגר: הוצאת האוניברסיטה הפתוחה; ת-א, 1992), עמ' 45-47; ר' גם הביקורת של עמנואל ולד, הקשר הנורדי: דילמות הביטחון של ישראל (שוקן, ת"א, 1992), עמ' 123-125.
4. Michael N. Barnett, *Confronting the Costs of War: Military Power State and Society in Egypt and Israel* (Princeton P.U.P. 1992), p. 263. על יחסי-הכוחות המשוערים: ר' אבנר יניב, פוליטיקה ואסטרטגיה בישראל (ספריית-פועלים, ת"א, 1994), עמ' 281.
5. מעריב, 29 בנובמבר 1993.
6. מעריב, 24 ביוני 1994.

36. לבריר המושג "התמקצעות צבאית" בספרות המחקרית ר: George Harries Jenkins, "The Concept of Military Professionalism", *Defense Analysis*, 6/2 (1990), pp. 170-130.
37. אלוף בן, "התעשייה הגדולה מכולן", *הארץ*, 1 בינואר 1993; וכן: *הארץ*, 20 ביוני 1994.
38. מחלוקות בין האוצר לצה"ל, על השיעורים המדויקים, הפכו למאפיין שגרתי של הדיונים בנושא במסגרת ועדת החוץ-הביטחון. ר', למשל: ל' לידרמן, "הויכוח על הביטחון", *מעריב*, 14 בינואר 1994.
39. א' טל, "יקר לנו מד", *הארץ*, 25 בנובמבר 1992; ע' לבב, "שתי משכורות לכל החיים", *מעריב*, 26 במארס 1993. השווה: דברי ראש אכ"א (אלוף יורם יאיר) בפני ארגון גימלאי צה"ל ("צוות"), *מעריב*, 17 במארס 1993.
40. ניסיון להבהיר את הנתונים נעשה במאמריו של א' בניהו בתוך: *על-המשמר*, 21 באפריל 1992.
41. לפי הסכם השכר החדש, צה"ל יחיל את עקרונות השכר במגזר הציבורי על משרתי הקבע – תוספת שכר של 24 אחוזים בפריסה לשלוש שנים וקידום בדרגת שכר אחת. בנוסף, ימומש הסכם תוספת השחיקה הייחודית בסך 7.5 אחוזים. *הארץ*, 15 ביוני 1994.
42. *הארץ*, 15 בנובמבר 1992.
43. לפי דיווח אחד, ראש אכ"א "הורה לגרש פקידים של מס-הכנסה אשר שלח נציב מס-הכנסה, במטרה לערוך ביקורת במשרדי מינהל-התשלומים של צה"ל". *מעריב*, 6 בדצמבר 1992.
44. השינוי – אשר הוסכם עליו בין צה"ל לאוצר בספטמבר 1993 – ניתן להצדקה על בסיס כלכלי, מאחר שהוא מסתכם בחיסכון של כ-50 מיליון שקלים כל שנה. בהקשר הנוכחי יש יותר משמעות להודעה, כי השינוי יציב את צה"ל בשורה אחת עם סקטורים "בעלי אופי עבודה דומה בשוק האזרחי". *הארץ*, 29 בספטמבר 1993.
45. תקציב הביטחון לשנת 1994 מסתכם בכ-20.24 מיליארד שקל וכולל: 13.629 מיליארד שקל בתקציב מקומי; 1.8 מיליארד דולר סיוע צבאי מארה"ב; 150 מיליון דולר להוצאות במטבע-חוץ ממקורות המשק הישראלי. תקציב המדינה לשנת 1994, נאמד בכ-126.5 מיליארד שקל. ר': *הארץ*, 26 באוקטובר 1993, דבר, 24 בינואר 1994.
- על הויכוח בכללותו: ל' לידרמן, "הויכוח על הביטחון", *מעריב*, 14 בינואר 1994.
46. ר': גלובס, 24 בדצמבר 1993 21 בינואר 1994.
47. א' לברן, *סופה ושברה: מלחמת-המפרץ השנייה והשלכותיה האסטרטגיות הצבאיות על ישראל* (מרזב בראילן למחקרים אסטרטגיים, יולי 1993).
48. *Defense News* (נובמבר 1993) חישב את עלות ההצטיידות הצבאית החדשה של צה"ל בחמש השנים הקרובות בכארבעה מיליארד דולר.
49. י' טאוב, "השיוויון והשווה", *טלגרף*, 23 ביולי 1993; וכן א' לוי, "תנאי שלום ואילוץ תקציב", דבר, 29 בנובמבר 1993.
50. *הארץ*, 28 בפברואר 1992.
51. לדברי ח"כ רן כהן (מרצ), אמר לו רב-אלוף ברק, כי גיוס תלמידי-הישיבות אינו משתלם לצה"ל מבחינה כלכלית ולכן הוא לא מגייס אותם; *הצופה*, 12 ביוני 1994.
52. Dan Horowitz, "Strategic Limitations of a 'Nation in Arms'", *Armed Forces & Society*, 13/2 (1987), pp. 277-294.
53. גד ברזילי, *דמוקרטיה במלחמות: מחלוקת וקונסנזוס בישראל* (תל-אביב, 1992).
54. דן הורוביץ ומשה ליסק, *מצוקות באוטופיה: ישראל – חברה עומס יתר* (תל-אביב: עם-עובד, 1990), עמ' 263-256.
55. על רגישותו של צה"ל למגמה זאת, ר' אלוף רן גורן (ראש אכ"א), "צה"ל והתקשורת – היחזור הגלגל אחור?", *מערכות*, 322 (דצמבר 1991), עמ' 23-20.
56. על התפשטות התופעה, ר' למשל: ל' רון, "הורים היכנו לגיוס", *מעריב*, 14 בינואר 1994.
- פירוט השינויים ביחס של המערכת המשפטית בתוך:
- מנחם הופנינג, *ישראל – בטחון המדינה מול שלטון החוק, 1948-1991* (ירושלים: נבו, 1991), עמ' 315-321.
57. Ruth Linn, "Conscientious Objection in Israel during the War in Lebanon", *Armed Forces & Society*, Colin Schindler, *Ploughshares*; 12 (1986), pp. 489-512 into Swords? *Israelis and Jews in the Shadow of the Intifada* (London: I.B. Tauris 1991), pp. 187-204.
58. *הארץ*, 4 באפריל 1994. ר' גם נקודה (בטאון מתיישבי ישראלי), מס' 171 (ספטמבר 1993) – ובמיוחד עמ' 22-25.
59. ביטוי מובהק לדעה זאת בתוך: Samuel P. Huntington, *The Soldier and the State* (New York: Vintage Books, 1957), pp. 70-76; אולם השווה: Bendt Abrahamson, *Military Professionalization and Political Power* (Beverly Hills: Sage, 1972), pp. 158-163.
60. שמעון פרס, *השלב הבא* (ת"א: עם-עובד, 1961), עמ' 9-15.
61. סטיוארט כהן, "דפוסים משתנים במחוייבות הצבאית של ישראל 1981-1991", *מערכות*, עמ' 2-13.
62. על אופיין החדש של שתי מסלות נפדות, אלה: *הארץ*, 4 באפריל 1994 – וכן ראיון עם ראש אמ"ן, האלוף אורי שגיא, *מעריב*, 15 במאי 1994.
63. Stuart A. Cohen, "How did the Intifada Affect the I.D.F.?", *Conflict Quarterly*, Spring 1995.
64. דבר, 17 במארס 1994.
65. Stuart A. Cohen, "Masqueraders' in the I.D.F: The Military Unit and the Public Debate, 1991-1992", *Low Intensity Conflict and Law Enforcement*, 2 (1993), pp. 27-41.
66. ראיון עם אלוף הפיקוד, אלוף זאב ליבנה, *במחנה*, 29 בדצמבר 1993.
67. ז' שיף, "עסקה אסטרטגית", *הארץ*, 4 בפברואר 1994.
68. השווה: רן גורן, "קידום החלשים מול טיפוח המצוינות בצה"ל", *סקירה חודשית*, 37/10 (נובמבר 1989), עמ' 6-3; עם שמואל גורדון, "בזכות גיוס בררני", *מערכות*, 318, (פברואר 1993), עמ' 32-37.
69. יהודה בר-מאיר, *קבלת החלטות בסוגיות הביטחון הלאומי: המקרה הישראלי* (ת"א, 1991).
70. השווה: ברק קימרינג, "על מיליטריזם בישראל", *תיאוריה וביקורת*, 4 (1993), עמ' 123-140; השווה עם: אלקס מינץ, "הקומפלס הצבאי-ביטחוני: הקונספט האמריקאי והמציאות הישראלית", *מדינה, ממשל ויחב"ל*, 26 (1987), עמ' 15-31.
71. Dan Horowitz and Baruch Kimmerling, "Some Social Implications of Military Service and the Reserve System in Israel", *Archives Europeens de Sociologie*, 15 (1974), pp. 265-268. "The Israeli Defense Forces: A Civilianized Military in a Partially Militarized Society", in: *Soldiers Peasants and Bureaucrats*, eds., R. Kolkowitz and A. Korbanski (London: Allen & Unwin, 1982), pp. 77-106; וכן, דן הורוביץ ומשה ליסק, "דמוקרטיה וביטחון לאומי בסיכסוך מתמשך", *יהדות זמננו*, 4 (1986), עמ' 65-27.
- ראויה לתשומת-לב היא הטענה המייחסת את הקושי, באיבחון תחומים צבאיים ואזרחיים ברורים, לאופי ה"לא-אזרחי" הכללי של החברה הישראלית במובנים המקובלים במערב. ר' Rebecca L. Schiff, "Israel as an Uncivil State: A Reconsideration of Civil-Military Relations", *Security Studies*, 1 (1992) pp. 636-658.
72. משה ליסק, "צה"ל כצבא פרופסיונאלי", *מחברות למחשבה סוציאליסטית*, 10 (1987), עמ' 215-224; וכן: משה ליסק, "הרכיבים האזרחיים של תורת הביטחון הלאומי של ישראל", *עיונים בתקומת ישראל*, 1 (באר-שבע, 1991), עמ' 191-210.
73. יורם פרי, "דפוסים הזיקה של צה"ל למערכת הפוליטית בישראל", בתוך: א' יריב (עורך), *מלחמת ברירה* (תל-אביב,

- .80 סקר שהזמינה היחידה למדעי ההתנהגות בצה"ל (ושתוכנו נמסר בהארץ, 16 בספטמבר 1992) אישר במידה רבה את הממצאים במאמרים של ראובן גל ועופרה מייזליש, "גישות בקרב הנוער הישראלי לנושאי צבא וביטחון בתקופת האינתיפאדה" (זכרון יעקב: המכון הישראלי ללימודים צבאיים, 1989).
- .81 על-פי סקר שפורסם בשנת 1992, ראה: מ' אשלג, "היקף הסטיגמה", העיר, 18 בנובמבר 1992, עמ' 50-54.
- .82 בין המחקרים החלוציים בשטח זה בתקופה המודרנית, בעל השפעה מיוחדת היה: Morris Janowitz, *The Professional Soldier* (New York: The Free Press, 1960).
- .83 Charles C. Moskos, "Institutional/Occupational Trends in Armed Forces: An Update", *Armed Forces & Society*, 12 (1986) pp. 377-382.
- .84 Bernard Boene, "How Unique Should the Military Be?", *Archives Europeens de Sociologie*, 31 (1990), pp. 3-59.
- .74 (1985), עמ' 32-46. Yoram Peri and Moshe Lissak, "Retired Officers in Israel and the Emergence of a New Elite", in: *The Military and Problem of Legitimacy*, eds., G. Harries-Jenkins and J. Van Doorn (Beverly Hills: Sage, 1976), pp. 175-192.
- .75 ניתוחים מדוייקים בתוך קובץ המאמרים בעריכת משה ליסק: *Israel's Society and its Defense Establishment: The Social and Political Impact of a Protracted Violent Conflict*, (London: F. Cass, 1984).
- .76 עופרה מייזליש, "השירות הצבאי כתכונה מרכזית בהוויה הישראלית", *סקירה חודשית* 40, ינואר 1993, עמ' 3-6.
- .77 Gal, *Ibid.*, p. 72.
- .78 ר' בהרחה: מנחם פרידמן, *החברה החרדית - שורשים, מגמות ותהליכים* (המכון הירושלמי ללימודי ישראל, 1991).
- .79 הארץ, 4 באפריל 1994.

